

OCJENE I PRIKAZI

SIDŽIL SARAJEVSKOG ŠERIJATSKOG SUDA IZ 1217/1802-03. GODINE, Preveli: Abdulah Polimac, Azra Gadžo Kasumović, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Edicija: Sidžili, Knjiga I – Sidžil br. 42, Sarajevo, 2023, 478 str.

Sidžili kao sudski protokoli, odnosno registarske kadijske knjige, predstavljaju prvorazredne historijske izvore za proučavanje prošlosti jednoga mjesta. Među raznovrsnom arhivskom građom Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu nalazi se izrazito vrijedna zbirka sidžila koja se sastoji od 88 knjiga sidžila šerijatskih sudova. Od tih 88 sidžila, njih 85 su sidžili vođeni u sarajevskoj sudnici (mahkemi), a od ostala tri, dva su sidžila fojničkog naiba, a jedan je sidžil mostarskog kadije iz druge polovine XVIII stoljeća.

Dio ove zbirke svojedobno je obradio Abdulah Polimac, tako da se u kolekciji rukopisnih Polimčevih prijevoda nalaze prijevodi, tačnije opširne regeste sarajevskih sidžila od broja 40 do 50. U tu kolekciju spadaju i vrlo vrijedne Polimčeve regeste sidžila koji se vodi pod br. 42, a koji je originalno naslovljen kao *Sijill-i mahfūz-i waqāyi' wa qismat-i 'askariyya dar zamān-i fađilatlu Halil Fahmī Afandī ḥadratlarī sana 1217 gurra-i rabī' al-awwal*, što bi u prijevodu značilo: *Zaštićeni sidžil dokumenata i podjele vojnih ostavina iz vremena ekscelencije odlikovanog Halil-efendije od prvog rebiul-evvela 1217/1802. godine*. Ovaj službeni protokol spada u posebnu vrstu sidžila koji su se vodili pod izravnim nadzorom osmanskog mule.

U izdanju Gazi Husrev-begove biblioteke 2023. godine publikovan je integralni prijevod gore spomenutog 42. sarajevskog sidžila. Naime, Azra Gadžo Kasumović, penzionisana uposlenica i dugogodišnji arhivist Zbirke Osmanski dokumenti u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, dopunila je, uredila i korigovala Polimčev tekst regesti, potom sačinila integralni prijevod, te napisala uvod, bilješke i rječnik termina. Pored toga, u knjigu je uvršten i cjeloviti faksimil izvornika.

U *Uvodu* Gadžo Kasumović nudi više podataka o sarajevskim sidžilima, tj. daje vrlo detaljan osvrt na formu i način vođenja kadijskih šerijatskih sidžila kroz historiju. Također, u ovom dijelu su ponuđene i informacije o sarajevskim sidžilima pohranjenim u arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke, te podaci na koje godine se ti sidžili odnose. Nakon uvodnih napomena slijede detaljniji podaci o Halilu Fehmi-efendiji, naibu mule Sejjida Husejna, u čijem je vremenu vođen sidžil. Nakon ovog dijela započinje integralni prijevod spomenutog sidžila, koji mjestimično prate dodatna pojašnjenja u podnožnim napomenama, potom *Rječnik termina* i *Faksimil izvornika*.

Ovom prilikom treba se podsjetiti na lik i djelo Abdulaha Polimca, tačnije njegovog angažmana u pogledu prijevoda i sačinjavanja opširnih regesti raznih osmanskih dokumenata, deftera, sidžila i hronika pohranjenih u državnim i znanstvenim institucijama Bosne i Hercegovine. Jedan od obrađenih sidžila bio je i sidžil čiji prijevod ovdje prikazujemo.

Naime, Polimčev pristup pri obradi sidžila bio je prenošenje smisla kroz opširnije regeste, dok je Gadžo Kasumović pratila njegove regeste i uložila napor da se svaka spomenuta riječ prevede na bosanski jezik. Poseban značaj njenog rada ogleda se u tome što je vrlo pedantno pristupila ubikacijama lokaliteta, potom čitanju imena, zanimanja, titula, te datiranju svakog dokumenta zasebno.

Ovaj naučno-prevodilački poduhvat Azre Gadžo Kasumović značajan je iz više razloga. Prije svega, *Sidžil sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-03. godine* predstavlja prvi integralni prijevod jednog sarajevskog sidžila na našim prostorima. Gadžo Kasumović, sa decenijskim arhivističkim iskustvom i hiljadama naučno obrađenih osmanskih dokumenata iza sebe, pažljivo i precizno pristupa originalnom tekstu te, uz pomoć Polimčevih opširnih regesti, nudi naučnoj i široj javnosti jedno djelo koje po svim svojim karakteristikama može biti uzor i svojevrsan udžbenik o tome kako se pristupa arhivskoj građi, potom tekstu na osmansko-turskom jeziku, kako se on čita, razumijeva i, u konačnici, kako se prenosi u duh bosanskoga jezika.

Bitno je istaknuti i to da su dosadašnji načini prijevoda osmanskih dokumenata vrlo raznoliki. S druge strane, prijevodi dokumenata sadržanih u ovom sidžilu predstavljaju jednu ujednačenu prevodilačku cjelinu. Upravo zbog te činjenice ovo djelo može koristiti naučnim djelatnicima, historičarima, filozofima, ali i novim generacijama osmanista kao jedan model za prevođenje određenih leksema, termina ili pak ustaljenih sintagmi u vrlo zamršenim, a često i teško čitljivim osmanskim dokumentima.

Na kraju, raduje nas činjenica da je svjetlo dana ugledao integralni prijevod *Sidžila sarajevskog šerijatskog suda iz 1217/1802-03. godine*, koji je potekao iz naučno-prevodilačkog pera Azre Gadžo Kasumović, vrsne stručnjakinje za osmansko-turski jezik i arhivistiku. Ovo djelo, sada dostupno i na bosanskom jeziku, zasigurno će biti od koristi istraživačima, a zabilješke sadržane u njemu poslužit će za slojevita historijska, teološka, demografska, etnološka i druga istraživanja.

Emrah Seljaci

Munir Drkić i Ahmed Zildžić, CARSTVO TEKSTA: TUHFĒ-I ŠĀHIDĪ I NJEGOVA UPOTREBA U OSMANSKOJ BOSNI, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2023, 230 str.

Djelo *Tuhfe-i Šāhidī* čiji je autor Ibrahim-dede Šahidi (1470–1550) je perzijsko-turski rječnik napisan s ciljem tumačenja specifične leksike iz Rumijeve *Mesnevi*e. Navedeni rječnik je ubrzo po svom nastanku prevazišao autorova očekivanja i ne samo da je korišten u mevlevijskim tekijama nego je postao jedan od važnih udžbenika za učenje perzijskog jezika i turske prozodije u medresama širom Osmanskog Carstva. *Tuhfa* je status udžbenika za navedene oblasti čuvala oko 300 godina, sve do Tanzimata i pojave reformi u obrazovnom sistemu Osmanske države.

Monografija koju su sačinili Drkić i Zidžić u okviru naučnog projekta uz podršku Gazi Husrev-begove biblioteke uvela nas je u svijet osnovnog djela i komentarâ *Tuhfe* koji se u velikom broju primjeraka čuvaju unutar rukopisnih biblioteka u našoj zemlji, ali i širom svijeta. Riječ je o prvoj monografiji koja u središte interesovanja postavlja različite aspekte upotrebe i utjecaja perzijsko-turskog rječnika *Tuhfe-i Šāhidī*, općenito u Osmanskom Carstvu i izvan njegovih granica, te posebno na prostoru osmanske Bosne. Cilj autorâ je bio istražiti i predstaviti sve aspekte prisustva ovog teksta, od brojnih komentara među kojima oni iz pera bošnjačkih autora zauzimaju značajno mjesto, preko utjecaja na kasnija leksikografska djela širom Carstva i izvan njegovih granica, do široke upotrebe ovog rječnika u obrazovnim ustanovama što su djelovale u osmanskoj Bosni.

Djelo se sastoji iz uvoda (13-17) i sedam poglavlja koja su raščlanjena na više potpoglavlja. U *Prvom poglavlju* (19-42) autori donose jedan sveobuhvaatan uvod u povijest rane perzijske leksikografije od prijeislamskog perioda do početka XVI stoljeća kada nastaje *Tuhfa*. U tom pregledu predstavljena su osnovna djela i njihovi autori na širokom geografskom prostoru Irana, Centralne Azije, Indijskog potkontinenta i Anadolije i otklonjeni nedostaci postojećih pregleda, te svi vremenski i prostorni elementi razvoja perzijske leksikografske tradicije povezani u jedan koherentan i pregledan niz. U *Drugom poglavlju* (43-59) autori predstavljaju život i djela Ibrahim-dede Šahidija. Upravo djelo *Gulšan-i asrār*, koje na svom kraju sadrži Šahidijevu autobiografiju, poslužilo je kao najvažniji izvor za rekonstruiranje autorovog životnog puta. U *Trećem poglavlju* (59-75) pažnja je s autora usmjerena na njegovo djelo koje je predmet ove monografije. U navedenom poglavlju se razmatraju motivi pisanja djela, izvori, struktura, kao i recepcija djela. Perzijsko-turski rječnik *Tuhfe-i Šāhidī* vremenom je postao važan izvor turske

leksikografije i obrazac za pisanje različitih rječnika turskog i nekog drugog jezika, a literatura koja je nastala oko *Tuhfe* predstavljala je mnogo veći doprinos turskoj nego perzijskoj leksikografiji jer je rječnik cirkulirao primarno u Osmanskom Carstvu. Četvrto poglavlje (75-101) donosi hronološki pregled sačuvanih i poznatih komentara *Tuhfe* i u njemu su ukratko predstavljeni autori komentara i temeljne karakteristike njihovih djela. Broj komentara *Tuhfe* je impresivan. Pisanje komentara podrazumijevalo je izuzetnu učenost komentatora u nekoliko znanstvenih oblasti: gramatike triju orijentalnih jezika (arapskog, perzijskog i turskog), prozodije, leksikografije triju orijentalnih jezika, ali i mnoštva drugih podataka i znanja, jer su komentari *Tuhfe* ne samo jezički spomenici već, mnogo važnije, komentari kulture, podneblja i vremena. Više od četrdeset komentara ovog djela sami za sebe mnogo govore o popularnosti osnovnoga teksta. Njihovi autori opet nude tako iscrpna znanja o različitim aspektima upotrebe ovog rječnika, metodologiji njegovog komentiranja, potrebnim znanjima za bavljenje njegovim sadržajem, te popularnosti *Mesneviye*, djela na čijem je temelju nastao – da bi se, prema mišljenju autorâ, na osnovu tih saznanja mogla napisati obuhvatna povijest perzijske pismenosti u Osmanskom Carstvu.

Peto poglavlje (101-157) posvećeno je bošnjačkim autorima komentara *Tuhfe*: Ahmedu Sudiju Bosneviju, Atfiju Bosneviju, Hatemu Bjelopoljaku i Mustafi Ejuboviću – Šejh Juji. U *Šestom poglavlju* (157-165) razmatra se tursko-bosanski rječnik *Makbûl-i 'arif* autora Mehmeda Uskufija. Uskufijev leksikografski rad kontekstualizira se u tradiciji adaptacija *Tuhfe* za leksičke izvore drugih jezičkih parnjaka napisanih po uzoru na *Tuhfu*. Posljednje, *Sedmo poglavlje* (165-189) ispituje postojeće rukopise prijepisa *Tuhfe* u bosanskohercegovačkim kolekcijama rukopisa. Ono predstavlja kodikološku i tekstualnu povijest *Tuhfe* na periferiji Osmanske Imperije, u Bosni, gdje je taj tekst imao značajnu ulogu u širenju i očuvanju perzijske pismenosti, a poslužio je i za nastanak prvog rječnika bosanskog jezika, čime je iniciran proces vernakularizacije obrazovanja u Osmanskom Carstvu. Nakon posljednjeg poglavlja slijede *Zaključak*, *Bibliografija*, *Indeks* i *Prilozi* koji sadrže faksimile nekoliko folija osnovnog teksta *Tuhfe* i komentarâ iz kolekcije Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

S obzirom na prirodu djela i korištenje izvora na arapskom, osmanskom i perzijskom jeziku, autori su odlučili da ne koriste tri sistema transliteracije, a lična imena su bilježili bez naučne transkripcije. Naslovi knjiga transkribirani su u ZDMG sistemu prilagođenom za arapski jezik, uz navođenje nekih naslova na perzijskom i turskom u zagradi. Autori su predstavili tabelu s primjerima transkripcije za arapski, perzijski i osmanski jezik koja može poslužiti i kao dobra podloga autorima koji pišu djela slične tematike i u kojima se susreću imena i djela na sva tri orijentalna jezika.

Tokom cijele studije autorski dvojac je ostao dosljedan u temeljitoj i detaljnoj provjeri podataka kako u korištenoj literaturi tako i u izvorima. Autori ove monografije su dokazali da čuveni šejhul-islam Ibn Kemal (u. 1534) nije napisao komentar *Tuhfe*, kako se navodi u starijoj literaturi. Uvidom u komentar koji je pripisivan Ibn Kemalu, oni su ustanovili da se u samom tekstu Ibrahim-dede označava kao blagopočivajući (marhum) što je u izravnoj suprotnosti s hronologijom i životopisom Ibn Kemala i Ibrahim-dede. Drkić i Zildžić su također utvrdili da je komentar koji se pogrešno pripisivao Ibn Kemalu napisao, ustvari, Ibn Agriboz, Ahmed b. Mehmed Selami 1700. godine.

Autori vode polemiku i sa orijentalnim filozozima koji su odbranili doktorske disertacije na temu nekih komentara *Tuhfe*. Naime, oni ukazuju da je Atfi Bosnevi komentirao svaki stih izvornog teksta *Tuhfe*, uključujući i uvod osnovnog djela, za razliku od Ekicija koji je istakao da je Šahidi započeo s komentarom prvog bejta prvog poglavlja *Tuhfe*. Takav Ekicijev stav je posljedica neostvarenog uvida u sve dostupne rukopisne primjerke Atfijevog djela.

Kao odličan primjer ozbiljnog pristupa Drkića i Zildžića može na najbolji način poslužiti potpoglavlje pod nazivom „Girdekuh: putovanje jednog toponima”. Navedeni toponim je spomenut u četvrtom svesku Rumijeve *Mesneviye*, u pripovijesti koja govori o duhovnim podvizima Bajezida Bistamija.

„Svako od njih poput Girdkuh nevjernika
Bez milosti zarivaše nož u svog predvodnika.”

Girdkuh je utvrda koja je smještena nedaleko od Damgana u sjeveroistočnom Iranu, a bila je poznata kao sjedište nizarijskih ismailita. Drkić i Zildžić su utvrdili da je sam Ibrahim-dede Šahidi pogrešno tumačio da navedeni termin iz *Mesneviye* označava planinu u Kurdistanu. Tu grešku Šahidija slijedili su brojni komentatori, među kojima bošnjački autori Ahmed Sudi Bosnevi i Ahmed Hatem Akovali, dok Atfi Bosnevi u svom komentaru nije zabilježio navedeni stih. Istu grešku je ponovio i Ismail Ankaravi (u. 1631) koji je nesumnjivo bio jedan od najvećih autoriteta i tumača *Mesneviye* u Osmanskom Carstvu. Autori su tokom svog istraživanja pokušali odgovoriti i na samu, iz današnje perspektive začuđujuću, popularnost i recepciju *Tuhfe*. Došli su do zaključka da je više faktora tome doprinijelo, a među najznačajnije su izdvojili višestruku namjenu djela koje je služilo i za učenje specifične leksike iz *Mesneviye* i za učenje perzijskog jezika i osmanske prozodije, činjenicu da je djelo napisao jedan mevlevijski šejh zbog popularnosti mevlevijskog derviškog reda u XVI stoljeću, profil komentatora koji su pripadali najuglednijim učenjacima, te višejezičnost komentara na arapskom i turskom jeziku.

Neznatan osnovni tekst pisan u stihu postao je poželjan poligon za omiljenu učenjačku aktivnost osmanskih ljudi od pera: demonstraciju erudicije,

što je prilika koju mnogi nisu propuštali. Komentari *Tuhfe* će se progresivno umnožavati u XVIII i XIX stoljeću kada taj tekst, uz neka druga ostvarenja perzijske književnosti, postaje osnovno sredstvo usvajanja perzijskog jezika i pismenosti širom Osmanskog Carstva i dalje. Na osnovu velikog broja sačuvanih rukopisnih primjeraka *Tuhfe* unutar rukopisnih biblioteka širom BiH autori su došli do zaključka da je učenje perzijskog jezika, barem na početnom stadiju, također bilo rašireno na prostoru Bosne. Ovaj je podatak važan s obzirom na to da u medresama nije bilo predmeta pod nazivom Perzijski jezik. To je neke od istraživača navelo na pomalo kontradiktorne zaključke: jedni su pisali da učenje perzijskog nije bilo široko zastupljeno u medresama, dok su drugi navodili kako su brojni svršenicima medresa znali ovaj jezik. Predmeti nazvani po rječniku *Tuhfe-i Šahidi*, te prema klasičnim tekstovima *Pand-i Attar*, *Gulistan* i *Bustan* najbolja su potvrda izučavanja perzijskog jezika u Bosni pod osmanskom vlašću.

Drkićeva i Zidžićeva monografija može poslužiti kao primjer kako se provodi temeljito istraživanje i kako se objavljuju rezultati. Ovo djelo je zasigurno prevazišlo zadate ciljeve autorâ i dalo odgovore koje vjerovatno ni sami autori prije istraživanja nisu očekivali da će dobiti. Uvidom u rukopisne primjerke osnovnog djela ili komentara *Tuhfe*, autori su otkrili i važnu činjenicu o obrazovnom procesu u Bosni pod osmanskim vlašću. Naime, još u ranom periodu, početkom XVII stoljeća proces podučavanja se odigravao i na maternjem jeziku, čemu svjedoči veliki broj riječi na bosanskom jeziku napisanih na marginama rukopisa *Tuhfe* koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Ako uzmemo u obzir kontekst i borbu tokom cijelog XIX stoljeća da se nastavni proces odvija na maternjem jeziku i da se udžbenici pišu na maternjem jeziku, postajemo svjesni važnosti navedenih rezultata. Na temelju djela *Maḳbūl-i ‘arīf*, te interlinearnih i marginalnih prijevoda leksike Šahidijevog rječnika na rukopisu s početka XVII stoljeća, razumijevamo da su Bošnjaci veoma rano bili svjesni nacionalne posebnosti, ali i potrebe da se obrazovanje odvija na maternjem jeziku. Dok tzv. Elsine-i selase suvereno vladaju osmanskim pisanim nasljeđem i obrazovnim ustanovama, javljaju se prvi rukopisi koji bacaju sasvim drugačije svjetlo na odnose među različitim jezicima. Prijepisi predstavljeni u ovoj monografiji mogu poslužiti i kao vrijedan korpus za dalja istraživanja leksikologije i historije bosanskog jezika, te općenito pismenosti i kulturne historije ovoga prostora. Kako je *Tuhfa* u osmanskim periodu služila da autori komentara pokažu svoje znanje i erudiciju, tako je ovo djelo koje govori o različitim aspektima *Tuhfe* upravo čekalo autore koji uživaju ugled ne samo u bosanskohercegovačkoj orijentalnoj filologiji nego i u međunarodnim okvirima.

Velida Mataradžija

Aladin Husić, DEVŠIRMA U BOSNI (O REGRUTACIJI BOSANACA U JANJIČARE), Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXIX, Sarajevo, 2023, 164 str.

Jedno od vrlo važnih historijskih i kulturno-civilizacijskih pitanja je pitanje devširme koja, za razliku od većine institucija prethodnih sistema islamske civilizacije, nije bila poznata. Stoga je ona jedna od novina i „originalnih” doprinosa Osmanskog Carstva islamskoj civilizaciji. Kao i svako drugo pitanje, ono se može promatrati iz „negativističkog” i „pozitivističkog” ugla. Između te dvije krajnosti, autor se kreće srednjim putem u kojem pitanje sagledava kritički, bez obzira na to iz koje perspektive dolazili dosadašnji rezultati. To do izražaja dolazi posebno u segmentu vrednovanja dosadašnjih rezultata u historiografiji, bez obzira kojoj perspektivi pripadali. Autor to razlaže kroz praćenje i evolutivni razvoj tog pitanja od „starije” historio-grafske literature do rezultata novijeg doba. On uočava i skreće pažnju na evoluciju mišljenja, istovremeno i razlike u pristupima tom pitanju u južno-slavenskoj historiografskoj literaturi i onoj na turskom govornom području, turskih autora, čak i kada pišu na engleskom jeziku. Bez obzira kojoj perspektivi pripadali, autor vrlo kritički ukazuje na određene slabosti dosadašnjih rezultata historiografske literature, što god bili uzroci tih slabosti, autorska subjektivnost ili pogrešno postavljanje premisa iz kojih su autori izvlačili neadekvatne zaključke. U drugom slučaju se posebno uočava odsustvo sluha i nedovoljno poznavanje lokalnih prilika za odgovarajuće vrednovanje i donošenje kvalitetnih zaključaka u pitanju devširme u korelaciji s lokalnim prilikama. U tom kontekstu, dakle, autor to pitanje promatra kroz lokalnu bosansku historiografiju, regionalnu – historiografiju bosanskog okruženja, ali i onu koju uvjetno možemo nazivati „turskom”. Iz toga su i proistekla dva posebna pitanja koje problematizira, a to su pitanje prisile ili dobrovoljnosti, kao i terminološke nominacije za devširmu kao „danak u krvi”, dominantne u većini historiografske literature na Balkanu, kroz koju se nametala hipoteza i produbljavao mit o eksploatatorskom razdoblju osmanske uprave. Autor se fokusira na Bosnu, prati određene pojave i primjere u samoj Bosni, ukazujući na određene specifičnosti koje su evidentne u provedbi devširme i iz kojih se nedvojbeno izvode zaključci o značajnom stepenu dobrovoljnosti kada je u pitanju Bosna, barem u 16. vijeku. Osnovna odlika ovog pristupa jest to što ga autor ne temelji na narativu Janjičarskog zakona nego na konkretnim primjerima koje je pronalazio u pojedinim izvorima, te vrlo temeljitoj i kritičkoj analizi izvora kojima argumentira svoje teze. Skrećemo posebnu pažnju na autorovu kritiku terminološke nominacije „danak u krvi” nametnutu putopi-

snim narativima ili subjektivističkom pristupu, ukazujući da to nema nikakvu utemeljenost niti u propisima niti u praksi. Osobito zanimljivim i vrlo značajnim doprinosom autora smatramo alternativno terminološko rješenje – „regrutacija” – za koje autor s razlogom nalazi uporište u turskom jeziku, posebno u praksi, bez obzira na izvjesne razlike u Bosni i regionu Balkana. Kada je u pitanju Bosna, tu se ponajbolje pokazuje opravdanost alternativnog rješenja, provođenja devširme u četiri ciklusa tokom jedne godine, uzrastu mladića koji su najčešće stasali za ulazak u vojničke redove. Prateći devširnu autor je propituje kroz različite perspektive – putopisnu, institucionalnu, ali i zloupotrebe prilikom devširme. Podjednako kritički preispituje i komparira zloupotrebe kako ih vide putopisci, ali i sistem koji je dokumentirao i procesuirao negativne pojave prilikom provođenja devširme. Jedno od važnih pitanja je učestalost devširme i regrutiranja mladića. Analizirajući to pitanje u kritičkom tonu, ukazuje da je to pitanje u kojem, za razliku od većine drugih, postoji znatno viši stepen podudarnosti putopisnih i institucionalnih perspektiva. Iz onoga što autor donosi vidljivo je da se devširma u Bosni prakticirala do sredine 17. vijeka, ne isključujući mogućnost i kasnije, s vrlo važnim zaključkom da je najkraće razdoblje između dvije devširme u Bosni pet godina.

Vrlo važan segment studije predstavlja poglavlje „Iz regrutne prakse u Bosni” u kojemu autor regrutaciju prati od vremena kada se pojavljuju slučajevi kroz različite izvore, do početka 17. vijeka. Autorov pristup je vrlo zanimljiv, originalan, ukazuje na povezanost devširme s duhovnim tradicijama, kršćanskom ili muslimanskom, ali i postepen prijelaz s prakse regrutiranja nemuslimana do regrutiranja pretežno muslimana u Bosni negdje od prvih decenija 16. vijeka. Autor ukazuje kako dominantan procenat u regrutnom kontingentu već od sredine 16. vijeka čine muslimani. Vrlo temeljito se analiziraju područja na kojima se vrši devširma, pripadnost regruta prema društvenom i socijalnom statusu u smislu gradske ili seoske pripadnosti regruta, posebno stepen opterećenosti pojedinih krajeva regrutacijom. U svakom od navedenih pitanja, nakon temeljite analize donose se rezultati koji, što nismo sretali u ranijim historiografskim pristupima, pokazuju brojne specifičnosti uravnoteženog rasporeda i opterećenja kada su u pitanju dva sandžaka, Hercegovina i Bosna, kao i prilična ravnoteža selo – grad. To svakako ne isključuje mogućnost brojnih drugih specifičnosti u devširmi u Bosni. U brojnim specifičnostima devširme u Bosni u odnosu na neke druge regije je i uravnotežen raspored u četiri ciklusa tokom jedne godine, kao i analiza kojom se nedvojbeno pokazuje kako je devširma evoluirala u klasičnu „regrutaciju vojnih obveznika” sa prosječnih 17 godina, uz izvjesna i vrlo rijetka odstupanja. Razmatrajući analitički sva pitanja, u dijelu studije posvećenom „Nemuslimanima u regrutaciji” pokazuje se kako se ona ni po čemu nije

razlikovala od regrutiranja muslimana, primjenjujući istovjetan metod, kao i za analizu regrutiranih muslimana. Jedina razlika je u tome što autor donosi popis regrutiranih nemuslimana kako bi se ukazalo na sve specifičnosti, od prvobitnih nemuslimanskih do novih muslimanskih imena, imena roditelja, mjesta porijekla i uzrasta tih mladića.

Temeljit analitički i kritički pristup literaturi i izvorima rezultirao je posebnim poglavljem naslovljenim „O nekim drugim specifičnostima regrutacije u Bosni”, u kojem se donose brojne zanimljivosti, od molbi za prijem prilikom regrutacije, pojedinih slučajeva za koje se pretpostavlja da su rezultat vlastitih želja, do slučajeva koji predstavljaju odstupanja od zakonskih normi i uobičajene prakse, koji mogu biti samo rezultat vlastitih molbi, bilo da je riječ o po dva kandidata iz jednog mjesta bilo da je riječ o braći. Pozicionirajući Bosnu kroz primjer regrutacije s početka 17. vijeka, pokazano je da su Hercegovina i Bosna vrlo važan izvor regrutacije i da su značajno participirale u davanju regruta u odnosu na sandžake Balkanskog poluotoka. Kroz „Dalji put regruta” prati se šta se sve dešava s regrutiranim mladićima kroz neke konkretne pojave dokumentirane u izvorima. Time se ukazuje na različite sudbine u karijeri pojedinaca, od onih koji nastave svoj obrazovni put, službu u janjičarskom korpusu, do onih koji izgrade blistavu karijeru i uspnu se visoko u administrativnoj ili vojnoj hijerarhiji. Kroz studiju se donose i primjeri nesretne sudbine pojedinih mladića koji završe tragično, čiju smrt registriraju različiti, posebno sudski izvori.

Promatrajući devširmu kroz bosansku perspektivu, autor u znatnoj mjeri korigira brojne historiografske hipoteze o devširmi ne samo u bosanskom kontekstu nego i devširmi na širokom osmanskome području. Stoga cijenimo da ova studija ne predstavlja samo doprinos bosanskohercegovačkoj nego i znatno široj historiografiji. Pristup i kritički odnos prema literaturi jedna je od bitnih karakteristika ove studije u kojoj se ukazuje na potpuni nesrazmjer između historijskih događaja i historiografske percepcije devširme, posebno kroz balkansku historiografsku prizmu. Studija pokazuje da devširma nije nikakvo „porobljavanje” niti bilo kakva „kazna” nego privilegija koju su Bosanci koristili, kako muslimani tako i nemuslimani. Ona razbija historiografske mitove utemeljene na putopisnim percepcijama, daje jednu potpuno novu dimenziju ovom vrlo važnom pitanju, posebno zbog toga što je utemeljena na zavidnom korpusu arhivske građe. Kao takva, ova studija predstavlja vrlo značajan doprinos historiografiji općenito, a posebno pitanju devširme kroz sučeljavanje putopisnih i izvornih perspektiva.

Hatice Oruç

Elma Korić, OBLIKOVANJE GRANICA BOSNE: BOSNA U AHDNAMAMA I HUDUDNAMAMA IZ 16. I 17. STOLJEĆA, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Posebna izdanja LXVII, Sarajevo, 2022, 174 str.

Sredinom prošlog stoljeća čuveni norveški sociolog i politikolog Stein Rokkan, baveći se problemom nastajanja država, izdvojio je tri segmenta koji definiraju politički prostor: centar, periferiju i granicu. Treći element, odnosno granica, prepoznata je kao važan dio političkog prostora jer predstavlja mjesto ili tačku gdje počinje, odnosno završava, primjena zakona jedne države. Međutim, granica nije tek puka linija razdvajanja, uspostavljena zatečenim stanjem na terenu, već je rezultat složenih procesa različitih političkih, vojnih i diplomatskih aktivnosti. Formiranje granica je, uglavnom, počinjalo sukobima na terenu, a završavalo diplomatskim pregovorima. Konačan rezultat svega bilo je potpisivanje mirovnog ugovora u kojem se, između ostalog, definirala i granica između pregovaračkih strana.

Proces oblikovanja granica kao historijski problem je vrlo izazovna tema koja pretpostavlja da istraživač posjeduje različite kompetencije kako bi mogao doći do novih saznanja. Dr. Elma Korić, naučna savjetnica u Orijentalnom institutu UNSA, upravo je takav profil istraživača. Nakon višegodišnjeg istraživačkog rada ona je 2020. godine objavila studiju „Bosna i Hercegovina na starim osmanskim kartama”, a knjiga koju ovom prilikom prikazujemo predstavlja historijsku interpretaciju oblikovanja granice Bosne u osmanskome periodu. Njena nova studija počiva na podacima iz obimnog korpusa osmanske arhivske građe. Struktura i paleografske karakteristike korištenih dokumenata veoma su specifične, te ih kao historijske izvore može koristiti samo uski krug temeljito educiranih historičara osmanista.

U studiji se analizira pogranični položaj Bosanskog sandžaka/ejaleta kroz stoljeća, odnosno oblikovanje granice između Osmanske države, s jedne strane, te Habsburške Monarhije/Austrije i Mletačke Republike, s druge strane. Knjiga obuhvata ukupno 174 stranice teksta, a njena struktura je koncipirana kako slijedi: Predgovor, Uvod, šest poglavlja, Zaključak, Sažetak na engleskom jeziku, Rječnik termina, Registar imena i geografskih pojmova i Spisak izvora i literature. Sadržaj obuhvata period od uspostavljanja prve osmanske administrativne jedinice na tlu srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva sredinom 15. stoljeća pa do kraja 17. stoljeća, kada je potpisan Karlovački mirovni sporazum.

Studija započinje poglavljem naslovljenim „Terminologija i označavanje granice” (str. 18-25) u kojem je sačinjen pregled i ponuđene neophodne

informacije za stjecanje uvida u praksu razgraničavanja. U njemu su data i objašnjenja o najfrekventnijim terminima korištenim u osmanskim dokumentima, koji se odnose na pitanja razgraničenja. Posebno su izdvojeni termini: pogranična oblast *awâsim* (*tugûr, uc, serhad*), područje islama (*dâru-l islâm*) i područje rata (*dâru-l harb*). Osim toga, Osmanlije su uvele i kategoriju *dâru-s sulh*, odnosno *dâru-l 'ahd*, koja se odnosila na vazalne države.

U ovom poglavlju spominju se i drugi specifikumi Bosanskog serhata, poput graničnih utvrda nazvanih „sedd-i islam” (bedem islama) na području Dalmacije, odnosno na granici prema Mlecima. Ovaj termin se reflektirao i na toponimiju, čiji su nazivi i danas ostali sačuvani kao Islam Grčki i Islam Latinski. U ovom poglavlju dr. Korić je predstavila i način na koji su se na terenu označavale granice i definirali graničnici (prirodni i vještački). Među najvažnije prirodne graničnike ubraja vodotoke, čija se središnja linija smatra graničnom linijom. U nedostatku prirodnih obilježja, kao graničnici su korišteni nasipi, drveni stubovi, oznake na stablima, željezni kolutovi, veliko kamenje s odgovarajućim oznakama, ekseri ukucani u stijene, hrpe kamenja složene u piramidu, odnosno humke ili gomile. Nekada su graničnici bili općenitijeg karaktera, poput livade, brda, vinograda itd.

Drugo poglavlje nosi naslov „Ahdname i hududname kao diplomatski dokumenti za izučavanje pitanja granica Bosne u ranom novom vijeku” (str. 26-42). U diplomatskoj praksi do kraja 17. stoljeća ahdnama je predstavljala najznačajniji instrument u reguliranju odnosa Osmanlija s drugim državama. Zbog važnosti ahdname autorica u ovom poglavlju pojašnjava način nastajanja ovog unilateralnog dokumenta koji je sultan izdavao stranim vladarima. Ovisno o okolnostima u kojima su nastajale, ahdname su mogle sadržavati komercijalne privilegije (kapitulacije) ili odredbe mirovnog sporazuma. Ahdname koje su se odnosile na mirovni sporazum sadržavale su različite članove koji su bili precizirani pojedinačnim dokumentima. Osim ahdnama, Osmanlije su krajem 17. stoljeća započeli izdavanje i *hududnama* (dokument o razgraničenju) koje su nastajale nakon pregovora i potpisivanja ahdname. Uz spomenuto, u ovom poglavlju je analizirano i razgraničenje Bosne s Ugarskom, odnosno Habsburškom Monarhijom, u više ahdnama: ugarskoj ahdnami iz 1503. godine, te habsburškim ahdnamama iz 16, 17. i početka 18. stoljeća.

Treće poglavlje „Osmansko-mletačka granica u Dalmaciji i Bosna u mletačkim ahdnamama iz 16. i 17. stoljeća” (str. 43-107) je najobimnije poglavlje i bavi se procesom formiranja granice Bosne na području Dalmacije tokom dva stoljeća. Pitanje uspostavljanja osmanskih granica u Dalmaciji datira još od kraja 15. stoljeća kada su Osmanlije osvojile izvjesna područja u dalmatinskom zaleđu. Kasnije je ta granica više puta mijenjana zbog čestih ratova s Mletačkom Republikom. U pregovorima o utvrđivanju granica sudjelovali

su različiti predstavnici osmanskih vlasti i administracije. Pregovaračku delegaciju predvodio je bosanski sandžakbeg, odnosno beglerbeg. Osim toga, tu su bili predstavnici sudstva, najčešće bosanski kadija (mula) s kadijama nadležnih kadiluka te predstavnici vojske i administracije. Krajiške elite, kao poznavaoци lokalnih prilika, također su imali značajnu ulogu u postupku razgraničenja, naročito u 17. stoljeću. Kao važni protagonisti u oblikovanju granice Bosne u toku 16. stoljeća, između ostalih, spominju se bosanski sandžakbegovi Gazi Husrev-beg i Ferhat-beg, odnosno Ferhat-paša Sokolović.

U četvrtom poglavlju, koje je znatno kraće, razmatra se pitanje razgraničenja Bosanskog ejaleta i Dubrovačke Republike. Poglavlje nosi naslov „Granica između Bosanskog ejaleta i Dubrovačke Republike nakon Karlovačkog mira” (str. 108-116). U njemu je sačinjen kraći pregled dubrovačke granice prema unutrašnjosti, počevši od pitanja konavoskog područja iz vremena bosanskih velikaša Sandalja Hranića i Radoslava Pavlovića pa do granica koje su ustanovljene Karlovačkim mirovnim sporazumom iz 1699. godine.

U posljednjem poglavlju fokus priče pomjera se još južnije i bavi se pitanjem „Osmansko-mletačkog razgraničenja u Bokokotorskom zaljevu od 15. do kraja 17. stoljeća” (str. 117-138). Osmansko-mletačka granica na tom području više puta je mijenjana. Razlog za česte sukobe bila je činjenica da na tom potezu granice nisu bile precizno određene te je svaka strana imala vlastito tumačenje. Autorica ukazuje na prvo dokumentirano razgraničenje, koje je nastalo nakon 1478. godine. Poglavlje završava odredbama Karlovačkog mira iz 1699. godine, gdje se u članu 10. regulira pitanje novog razgraničenja u Bokokotorskom zaljevu. Autoričin prikaz formiranja granice na ovom području predstavlja značajan doprinos, jer je ovo pitanje slabije dokumentirano u odnosu na sjeverniji dio gdje se nalazi zadarsko, šibensko i trogirsko zaleđe.

Na kraju dr. Korić donosi „Zaključno razmatranje” (str. 139-141) u kojem konstatira kako se ovom knjigom nastojalo dati polazište za daljnje izučavanje teme granica Bosne u novom ranom vijeku. Ona sugerira kako je ovu temu potrebno istražiti hronološki šire i faktografski dublje na osnovu sadržaja drugih dostupnih izvora. Također ukazuje i na mogućnost primjene modernih tehnologija koje omogućavaju efektivniju vizualizaciju rezultata istraživanja.

Istraživanje i naučna obrada teme uspostave i formiranja granice je značajna jer vidno pomaže u izučavanju historije Bosanskog ejaleta kao pograničnog prostora. U trendovskom smislu je aktualna, jer prati nove metodološke pristupe u savremenoj historiografiji, odnosno osmanistici. Stvaranje predstave o stanju i konkretnom razgraničenju navedenog prostora u novom vijeku predstavlja neophodnu pretpostavku za svako daljnje izučavanje navedene teme u kasnijim periodima. Ono što ovu knjigu čini respektabilnom jest

činjenica da je autorica za svoja istraživanja i „historijsko iscertavanje granica” Bosanskog sandžaka/ejaleta koristila prvorazredne izvore i relevantnu literaturu. Ovim je autorica dala doprinos u dokumentiranju granica Bosne u navedenom periodu, naročito zbog toga što je to veoma značajno i uvijek aktualno pitanje na prostorima Balkana.

U različitim politikama granice su činile važnu temu i temeljnu tačku na kojoj se gradila ne samo nacionalna politika već i identitet naroda i kolektivno sjećanje više generacija. Ovo je naročito značajno ako se uzme u obzir da se granice općenito doživljavaju kao civilizacijske i kulturne razdjelnice naroda i političkih sistema. U tom smislu, ova studija pruža priliku širem čitateljstvu da se informira o historijskom kontinuitetu granica Bosne, koje se i danas na određenim mjestima gotovo na identičnim mjestima preklapaju. Nova studija dr. Korić predstavlja važan doprinos domaćoj i svjetskoj historiografiji, odnosno osmanistici, jer sadržajem tretira pitanja kojima na izravan način pozicionira Bosanski ejalet na historijsku kartu Osmanskog Carstva, ali i Evrope.

Način na koji su rezultati predstavljeni, kao i prateća aparatura, ovu studiju čine veoma korisnim štivom i preporučuju je ne samo stručnoj javnosti nego i široj čitalačkoj publici.

Muamer Hodžić

Sedad Bešlija, HERCEGOVAČKI SANDŽAK U 17. STOLJEĆU, Historijske monografije, Knjiga 27, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2023, 330 str.

Neizostavni dio prošlosti Bosne i Hercegovine je njen osmanski period. Tokom 415 godina neposredne sultanove vlasti, na ovim prostorima zabilježeni su brojni historijski događaji i ličnosti. O svemu tome pisali su i pišu osmanisti i orijentalisti. Između ostalog, dužnu pažnju posvećuju i sandžacima kao dijelovima Bosanskog ejaleta od 1580. godine. Gledajući u cjelini, najveći dio studija, monografija i naučnih radova odnosi se na prva dva stoljeća osmanske vladavine. Daleko manje pisali su o 17. stoljeću. Razloga je bilo kako subjektivnih tako i objektivnih. Zato monografija dr. Sedada Bešlije *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću* predstavlja pravo osvježenje sa novim podacima.

U historiji je poznato da su se na prostorima Bosanskog ejaleta u 17. stoljeću vodila tri velika rata: osmansko-habsburški (1593–1606), koji se završio mirovnim ugovorom u Žitvi (1606), Kandijski (osmansko-mletački 1645–1669) sa mirom u Istanbulu 1669. godine, te Bečki rat (1683–1699) između Osmanskog Carstva s jedne, te članica sv. Lige (Habsburške Monarhije, Poljske Kraljevine, Mletačke Republike (1684) i Ruske Carevine (1686). Ovaj rat završen je Karlovačkim mirovnim ugovorom 1699. godine. U sva tri oružana sukoba aktivno učešće uzeli su sultanovi podanici iz Bosanskog ejaleta. Do sada se o svim ratovima koji su se vodili na prostorima tadašnjeg Bosanskog ejaleta ne zna dovoljno. Zato se u zadnje vrijeme ovom dijelu bosanskohercegovačke historije daje veća pažnja.

U uvodnoj napomeni dr. Sedad Bešlija piše da je publikovana monografija dopunjena i prerađena doktorska disertacija *Društveno-političke prilike u Hercegovačkom sandžaku od Žitvanskog do Karlovačkog mira (1606–1699)* koju je odbranio na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2015. godine. Knjiga se sastoji od *Uvoda*, četiri poglavlja sa više podnaslova, Zaključka na bosanskom, turskom i engleskom jeziku, Popisom izvora i literature, registrima ličnih imena i geografskih pojmova, kao i biografijom autora. U *Uvodu* autor naglašava da je, u odnosu na prethodno vrijeme, 17. stoljeće u bosanskohercegovačkoj historiografiji manje istraženo, te da je i manje objavljenih radova koji se odnose na ovaj vremenski period. Zatim navodi da je u monografiji koristio izvore različite provenijencije te radove brojnih historičara. Posebno ističe radove dvojice historičara iz Mostara – Hivzije Hasandedića i Faruka Taslidže.

U četiri poglavlja autor tematski i hronološki čitaoca upoznaje sa općim prilikama osmanske države tokom 17. stoljeća. Konkretno podatke o stanju i prilikama u osmanskoj državi 17. stoljeća donosi u prvoj glavi. Time olakšava čitaocu da poveže brojne činjenice koje donosi u naredne tri glave.

Tek tada piše o stanju i prilikama Hercegovačkog sandžaka u 17. stoljeću. Ističe da je poslije Bosanskog, i teritorijalno i po značaju, Hercegovački sandžak bio najznačajniji dio Bosanskog ejaleta. Njegova teritorija obuhvatala je prostore ne samo današnje Hercegovine nego i znatne dijelove istočne Bosne i Novopazarskog sandžaka, odnosno dijelove današnje Crne Gore i Srbije. Pored poznatih podataka, donosi i nove činjenice o administrativnim, političkim, vojnim, privrednim i kulturnim dešavanjima. Date informacije koje se odnose na administrativno uređenje upotpunjuju naša dosadašnja znanja. Naročito novije informacije na stranicama monografije date su za privrednu djelatnost, značajnije sakralne i profane objekte. U ovom dijelu autor piše o vjerskim i školskim objektima, hamamima, mostovima, hanovima, karavan-sarajima, imaretima, kahvanama, sahat-kulama, vodovodu i vakufskim objektima. U završnom dijelu donosi interesantne podatke o pripadnicima katoličke i pravoslavne vjere, kulturnim prilikama, kao i o hercegovačkoj svakodnevnici koja je povezana sa drugim dijelovima ne samo Bosanskog ejaleta nego i susjedne Habsburške Monarhije, Mletačke i Dubrovačke Republike, te crnogorskih nahija. Posebno ističe povezanost Hercegovačkog sandžaka sa centralnom vladom u Istanbulu, kao i dešavanja u drugim evropskim zemljama koja su imala odjek i uticaj u Hercegovini.

Kandijski rat koji se vodio između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike od 1645. do 1669. godine s pravom prikazuje u posebnom poglavlju. Prije nego što će dati konkretne podatke o Kandijskom ratu, autor čitaoca upoznaje sa dešavanjima u Osmanskom Carstvu uoči rata, navodi povod i najviše pažnje poklanja vojnim događajima i dešavanjima. Strogo se drži tematskog i hronološkog prikazivanja. Tokom rata veliku ulogu imale su hajdučke i uskočke čete. Iz toga vremena nastale su mnoge epske ličnosti u svim konfesijama. Posebno prikazuje stradanja stanovništva više hercegovačkih mjesta od strane mletačke vojske i njihovih saveznika tokom Kandijskog rata. Na kraju poglavlja date su posljedice ovog rata u osmanskoj državi, sa posebnim osvrtom na Hercegovinu.

Treće poglavlje posvećeno je Bečkom ratu (1683–1699). Na osnovu izvora i literature autor prikazuje u kakvim uslovima i šta je bio povod izbijanja oružanog sukoba između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije kojoj se pridružila Poljska Kraljevina, a od 1684. godine i Mletačka Republika. Donosi brojne podatke o glavnim bitkama na više frontova te o porazima osmanske vojske i velikim teritorijalnim gubicima osmanske države u evropskom dijelu Carstva. Posebno prikazuje vojne aktivnosti protivničkih strana

na tlu Hercegovačkog sandžaka. I u ovom ratu protiv Osmanlija bila su aktivna hajdučka i uskočka četovanja. Međutim, u odnosu na Kandijski rat, njihov udio je ovog puta bio znatno skromniji. U ratu su zapaženu ulogu imali i bosanski franjevci. Vrlo interesantne podatke donosi o (Herceg) Novom i drugim mjestima Bokokotorskog zaljeva, te onih mjesta koje je mletačka vojska osvojila u Dalmaciji. Sve navedeno prikazano je tematski i hronološki. U prvom dijelu treće glave autor piše o borbama protivničkih strana od 1684. do 1687. godine, a zatim od 1687. do 1694. godine. U narednom ističe značaj Gabele, koju je mletačka vojska osvojila 20. juna 1694. godine.

Tokom cijelog Bečkog rata, na strani Mletačke Republike bila su brdska, hercegovačka i crnogorska plemena. Čak je crnogorski Zbor na Cetinju 1688. godine i javno pristao da priznaje duždevu vlast. U to vrijeme bio je aktivan skadarski čuveni Sulejman-paša Bušatlija. On je 1692. godine napao i osvojio Cetinje. Dr. Bešlija piše da je bosanski namjesnik Mehmed-paša Korča pokušao osvojiti Gabelu u zadnjim godinama rata, 1695. godine. U to vrijeme Mlečani su na prostorima Hercegovačkog sandžaka držali Nikšić, Pivu, Mostarsko i Popovo polje, Trebinje i Čitluk sa Zažabljem i unutrašnjim zemljištem. Time je teritorija Dubrovačke Republike došla u neposredno susjedstvo sa Venecijom. Tih godina Porta je iz Istanbula slala vojnu pomoć posadama Mostara, Počitelja, Stoca i drugih fortifikacionih mjesta. Tako je zaustavljeno dalje teritorijalno osvajanje mletačke vojske do kraja rata.

U podnaslovima *Posljednje godine rata 1695–1698.* i *Hercegovački sandžak u svjetlu Karlovačkog mira – nova granica* autor donosi brojne podatke o Hercegovačkom sandžaku, njegovim novim granicama i posljedicama rata. Ističe brojna migraciona kretanja, te rušenje skoro svih vrsta sakralnih i profanih objekata orijentalne provenijencije na teritorijama koje su došle pod vlast Venecije. Ništa manje nije interesantno ni pisanje o Dubrovačkoj Republici u toku rata i njenoj žilavoj borbi da pod svaku cijenu izbjegne neposredno susjedstvo sa Mletačkom Republikom.

Na kraju rukopisa dr. Sedad Bešlija donosi Zaključak na bosanskom, turskom i engleskom jeziku.

Monografija *Hercegovački sandžak u 17. stoljeću* autora dr. Sedada Bešlije upotpunjuje dosadašnja znanja iz bogate i interesantne osmanske prošlosti Bosne i Hercegovine. U knjizi su na više mjesta donešeni do sada nepoznati podaci i proširena saznanja o Hercegovini. Zahvaljujući tome, obogaćeni smo informacijama ne samo o urbanim i ruralnim mjestima nego i o više ličnosti koje su imale aktivnu ulogu u svim sferama života. Ovom knjigom bosanskohercegovačka historiografija potpunija je za mnoga saznanja i dopunjena informacijama o burnim i najvećim dijelom ratnim godinama Hercegovačkog sandžaka u 17. stoljeću.

Enes Pelidija

Enes Kazazović, PODRUČJE HADŽIĆA OD SREDINE 15. DO POČETKA 17. STOLJEĆA, Hadžići, 2023, 325 str.

Osmanistika kao povijesna grana spada u najzahtjevnije historiografske grane najmanje po dva osnova, vremenskom okviru koji obuhvata (415 godina) i složenosti istraživanja sa stanovišta historijskih izvora, kako s aspekta njihove pristupačnosti tako i mogućnosti njihove eksploatacije usljed vrlo zahtjevnih jezičkih, paleografskih i brojnih drugih karakteristika. Ovoj složenosti treba dodati još jednu otežavajuću okolnost, to su povijesni procesi i mijene koje su nastajale prijelazom iz jedne u drugu povijesnu epohu, ali i procesi i mijene koje su nastajale unutar jednog razdoblja ili jednog vremenskog okvira. Stoga svaki pokušaj upuštanja u istraživačke zahvate takve prirode predstavlja znak hrabrosti i istinske posvećenosti nauci, jer to zahtijeva ogroman napor s velikom neizvjesnošću na putu do svoga cilja. Ta se konstatacija odnosi kako na pitanja na makro tako i na mikro planu. U naprijed istaknutom leži odgovor na pitanje zašto je prostor Hadžića, kao i drugih mikroregija, neistražen u osmanskome periodu. Imajući sve to u vidu, autor Enes Kazazović, pasionirani i već dokazani istraživač, prihvatio se zadatka da hadžićki kraj uvede u naučni i literarni diskurs.

Koliko god su neka povijesna pitanja i povijesni procesi u našoj historiografiji rasvijetljeni na makro planu, stepen njihove obrađenosti nesrazmjeran je broju, značaju, posebno fondu korištenih, ali i potencijalnih izvora za izučavanje nekih pitanja. Problem se usložnjava kada je fokus na mikroregiji koja ne predstavlja zasebnu vrlo jasno određenu administrativnu cjelinu, pogotovo ako je periferna zona neke oblasti. Još ako je sistem u kojem se nalazi fragmentira u različitim kontekstima, ionako zahtjevan zadatak istraživača postaje znatno kompliciraniji. Kao takav, prostor općine Hadžići našao se u „raljama” nekih sistemskih rješenja koja otežavaju izučavanje svih pitanja kao jedinstvenog prostora. Disperzija zasnovana na društveno-ekonomskim odnosima i pozicioniranosti pojedinih fiskalnih cjelina (sēla) znatno je otežavala cjelokupni istraživački postupak koji je imao za cilj predstaviti današnji prostor općine Hadžići u jednom povijesnom razdoblju kao teritorijalnu cjelinu promatranu iz savremene administrativne perspektive. Taj posao je lakši tamo gdje postoje administrativne podudarnosti i gdje one imaju kontinuitet. Kao što je istaknuto, prostor općine Hadžići, od zasebnog administrativnog prostora u srednjem vijeku, utopio se u nadmoćniju administrativnu jedinicu nahije Saraj, usljed čega je, uz sve poteškoće koje se javljaju, evidentna disperzija naselja unutar društveno-ekonomske pozicioniranosti onemogućavala promatranje cjeline teritorija u izvorima. Ona se morala „sklapati” i „slagati” kroz voluminozne izvore, ne samo u okviru nahije Saraj,

nego i drugih nahija, pa i drugih sandžaka (Kliškog), koji su graničili s krajo-likom Hadžića. Autor prati cjelokupan povijesni proces prijelaza iz bosanskog srednjovjekovlja, integracije, do adaptacije tog prostora u novi administrativno-pravni i društveno-ekonomski sistem. Taj pristup autoru je kao logično polazište razmatranja nametnuo administrativnu ravan, koja je omogućila kompariranje stepena podudarnosti, uvažavanja zatečene administrativne organizacije i pozicioniranosti prostora unutar nove teritorijalne i administrativne ogranizacije. Stoga su u prvi plan izbila pitanja definiranja srednjovjekovne administrativne jedinice, kratke historijske retrospektive, te uspostava osmanske vlasti, odnosno integracija, adaptacija i pozicioniranje tog prostora u novi sistem. Za razliku od većine srednjovjekovnih lokalnih jedinica – župa, prostor Hadžića nije zadržao „administrativnu” samostalnost, što se može ubrojiti u rijetke izuzetke u kojima je uglavnom poštovan zatečeni status pojedinih administrativnih područja. No to nije posljedica određenih hirova vlasti, nego čiste pragmatike koju je vlast primjenjivala u slučaju (ne) ispunjavanja određenih kriterija privrednog ili demografskog karaktera. Iako prvobitno uspostavljena kao zasebna nahija, nedostatnost privrednih i demografskih potencijala vodili su njenom integriranju u nahiju Saraj i prekidu administrativnog kontinuiteta zasebnosti. Polazeći od tih pitanja, autor je rukopis struktuirao na sljedećim tematskim cjelinama: srednjovjekovna župa Gradac/Smučka, osmansko osvajanje župe Gradčac, administrativno-teritorijalni razvoj nahije Gradčac, naseljena mjesta i ostali toponimski podaci, timarsko-spahijska organizacija, lokalni vojni redovi, agrarni odnosi, demografski razvoj, porezi, poljoprivredna proizvodnja, zanatstvo i trgovina, urbanizacija i širenje islama. Kroz navedene tematske cjeline autor prati kontinuitete i diskontinuitete, stepen nasljednosti, utjecaj, ali i dinamiku određenih procesa, korigira neke neodržive hipoteze postavljane na geografskom i nedostatnom korpusu medijevalne arhivske građe i literature, i na temelju osmanskih izvora vrši uspješnu rekonstrukciju nekih srednjovjekovnih pitanja na koja se nastavljaju pitanja i procesi u osmanskom periodu. Pozicija između Hercegovine i Bosne, osim komparativnih komunikacijskih prednosti donosila je tom prostoru i specifičan administrativno-sudski položaj koji je fluktuirao između Hercegovine i Bosne, konkretnije nahije i kadiluka Saraj, odnosno pravne jurisdikcije kadije Neretve i kadije Saraj (eva). Administrativna reorganizacija utjecala je i na sudsku instituciju, kako je to autor vrlo dobro uočio, kao i instituciju „župana” koja je u nekim mjestima (Mrtvanje 1500) preživjela, u liku Murata sina Abdulahova, do sredine 16. stoljeća. Ovakva zapažanja u izvorima svjedoče sposobnosti autora da iz gotovo nevidljivih i neprimjetnih marginalija izvora izvlači vrlo značajne teze, demitologizira uvriježene stereotipe o „totalnom potopu” svega zatečenog, od naseljenih mjesta do institucija. Čitav je niz pitanja lokalnog značaja koje nam autor

nudi izvlačeći iz sitnih i nevidljivih zabilješki esencijalne hipoteze za razumijevanje procesa kroz 15. i 16. stoljeće u domenu lokalne uprave, samouprave, srednjovjekovnih i novouspostavljenih institucija, traženju kompromisa između zatečenog i novouspostavljenog sistema. Izniman doprinos autor je pružio u oblasti toponomastike varijacijama toponomatskog dokumentiranja, evolucije dokumentiranja, nuđenja novih opcija za neke neadekvatne koje za istraživače često predstavljaju veliku enigmu koju je moguće „razmrsiti” iznimnim poznavanjem lokalne toponomastike, ali i dobrog snalaženja u ortografijama koje su, osim što su bez odgovarajućih dijakritičkih znakova, dokumentirane ponekad u različitim oblicima, mogućnosti višestrukih varijanti čitanja. Prateći pažljivo izvore od sredine 15. do početka 17. stoljeća, autor je korigirao već objavljene izvore i neadekvatna toponomatska rješenja u ranije publiciranim izvorima ili literaturi, time otklonio dileme i sve posljedice koje u nauci mogu proisteći iz krivog čitanja i pogrešnog poistovjećivanja. Najizrazitiji primjer jest Smucka koja je na temelju najznačajnijeg izvora s početka 17. stoljeća riješena kao „Imotski”!? Tom primjeru dodajemo još nekoliko tipičnih zamki koje nose ligature pojedinih toponima, kao što je „Olovik” rješavan na tri načina: *Alubić, Ilovići, Olovik* (الوسگ), koje bez odgovarajućih dijakritičkih znakova ili izvrsnog poznavanja lokalne toponomastike nije moguće adekvatno razriješiti. Slično je i sa lokalitetom „Gauča” za koji se sugerira da bi mogao biti „*Kapuča*” ili „*Gavica*”, koja nam autor nudi kao vrlo izgledna, potom *Pertić – Bistrica* i sl. Komparacijama, geografskim ili nekim drugim analogijama (*Hubić, danas Ubišće*), izvornim pojašnjenjima i indikacijama, praćenjem kroz vremensku vertikalnu, autor je tražio adekvatna toponomastička rješenja, kako za poznate tako i one toponime koji su danas nepoznati, ali ih je locirao u određeni geografski prostor. Svim poteškoćama treba dodati ponekad neadekvatnu jezičku i fonetsku prilagodbu, raznolike varijante načina dokumentiranja u izvorima u periodu dužem od jednog i po stoljeća, različite osjećaje pisara, nekompatibilnost lokalnog fonetskog izraza i jezika izvora. U ovom kontekstu autor nam objašnjava nazive toponima, porijeklo, etimološka značenja, što je važno za cjelinu predstavljanja jednog prostora. Sve u svemu, spasio je od zaborava neke toponime pronalazeći ih ili, bolje rečeno, prepoznajući ih u izvorima na vrlo argumentiran način. Za oblikovanje društvenih odnosa, strukture društva, dva ključna međusobno povezana pitanja su pitanja timarsko-spahijskog sistema i agrarnih odnosa. I na tim pitanjima autor traga za kontinuitetima i diskontinuitetima, pri čemu se jasno ukazuje na činjenicu da na prostoru Hadžića nije bilo velikih „lomova” u zatečenim strukturama jer nije bilo krupne vlastele, ali i na stepen involviranosti srednje ili sitne vlastele u osmanski društveno-ekonomski sistem, kao i nastanak novih slojeva društva iz lokalnih potencijala. Time se potvrđuje da nije primjenjivana metoda „ognja i mača”, već da je

svaka služba, svaka aktivnost u korist države nagrađivana određenim društvenim položajem. Isto tako pokazuje se da nikome nije uvjetovan položaj ničim drugim osim vjernosti i odanosti državi i sistemu, ostavivši sve druge izbore kao lični izbor pojedinca, uključujući i pitanje izbora svjetonazora. Dakle, sva pitanja su međusobno vezana – vojne strukture, agrarni odnosi, konfesionalne promjene. Ovaj rad pokazuje kako su se ti procesi odvijali na mikroplanu. To je značajno, jer stereotipi su zamagljivali prošlost. Dakle, dijelovi sitnog i donekle srednjeg plemstva su involvirani u nove društvene strukture, dijelom zadržali svoj duhovni svjetonazor, a dijelom ga postepeno promijenili. Autor nam ukazuje kako su te promjene i u ovom segmentu jedan proces koji traje najmanje jedno stoljeće po uspostavi osmanske vlasti. To pokazuje da je za sva pitanja neophodno sagledati te pojave kroz relevantne izvore iz kojih se odsijava jedna potpuno drugačija realnost u odnosu na uvriježene generalizacije, tumačenje povijesti kroz izuzetke i „ekscese”, narativne interpretacije. Uvjet za sve to je poznavati sistem i njegovo funkcioniranje, znati iz izvora izvući maksimum, pojave kontekstualizirati u historijskom, društvenom i svakom drugom pogledu. Na takav način moguće bi bilo govoriti o svakom dijelu rukopisa, bilo da se radi o agrarnim odnosima, demografskim pitanjima, poreskom sistemu, poljoprivredi, zanatstvu, posebno o prihvatanju islama, kao specifičnom povijesnom fenomenu u Bosni.

Sistematično i vrlo posvećeno autor je prikupio sve relevantne i najsitnije podatke do kojih je u ovom trenutku bilo moguće doći, neophodne za kontekstualizaciju određenih pitanja kroz povijest Hadžića dugu oko stoljeće i po. Sumarno, prostor se promatra kroz propitivanje nekoliko suštinskih pitanja: administrativno, društveno-ekonomsko, demografsko i vjersko. To su upravo ona pitanja kroz koja su se mogle pratiti sve mijene nastale sredinom 15. stoljeća, njihov dalji razvitak, te implikacije tih mijena. Dakle, prate se različite dinamike u agrarnim odnosima, privrednom razvoju, dinamičnosti privrednih potencijala, brojnosti stanovništva izraženu kroz fiskalne jedinice (domaćinstva), društveno-ekonomske odnose, vjersku strukturu stanovništva. Autor prati oblikovanje jednog novog kulturnog i duhovnog identiteta stanovništva koji, koliko god bio dio jednog šireg (pre)oblikovanja, ima svoje dinamičke i druge osobenosti kao i svaki mikroprostor u kojem ta tranzicija nije toliko snažna da bi u potpunosti potrla zatečeno autohtono predosmansko naslijeđe. Kroz te procese autor prati struktuiranje društva proisteklo iz novih agrarnih odnosa i pozicioniranja pojedinaca unutar novouspostavljenih vrijednosnih društvenih sistema. Navedene pojave i specifičnosti prate se kroz serije osmanskih izvora nastalih tokom 15, 16. ili 17. stoljeća, bilo da su produkt centralne administracije u svrhu utvrđivanja fiskalnih potencijala bilo da su lokalnog pravnog porijekla proistekli iz ureda lokalne sudske instance. Takva vrsta izvora omogućava realnu rekonstrukciju povijesne zbilje, sužavajući

prostor nepouzdanim narativnim izvorima i narativnom metodu predstavljanja i interpretacije prošlosti kroz narodne predaje i etnološka ispitivanja, koji u odnosu na istaknuto mogu poslužiti tek kao pomoćni izvori.

Svako pitanje zahtijeva senzibiliziran pristup i poseban metodološki postupak kako bi se rasvijetlio proces i dinamika procesa, u čemu je autor u potpunosti uspio u svojoj nakani primjenjujući za svako pitanje odgovarajući metodološki postupak od *sinteze, deskripcije, indukcije, kvantitativne, statističke metode, do komparativne i analitičke metode*. Stoga se ova studija može smatrati iznimno značajnim postignućem, velikim doprinosom mikrohistoriji Hadžića, historijskim specifičnostima toga kraja, čime se popunjava značajna praznina, premošćuje jaz između srednjovjekovlja i savremenosti, bez obzira na to što za sada nedostaju slične studije za 18. i 19. stoljeće. Kvalitetna studija za klasično osmansko razdoblje ovoga kraja dovoljno je sadržajna da amortizira tu prazninu i za kasnija stoljeća, koja nisu trpila tako značajne promjene kao što su 15. i 16. stoljeće. Prilozima na kraju knjige autor zaokružuje i upotpunjuje pogled na povijest Hadžića, stavljajući pred izazov čitateljstvo koje će, bez ikakve sumnje, zaintrigirati radoznalost „ko to nekoć bješe” stanovnik ili daleki predak današnjih Hadžićana. Najzad, ovo je model kako pristupiti izučavanju mikropovijesti do najsitnijih detalja.

Aladin Husić

Mesut Köksoy, İBRÂHİM OPIJAÇ EL-MOSTARÎ VE ŞERHU'L-MISBÂH ADLI ESERININ EDISYON KRITIĞİ, Konya: Billur Yaymevi, 2019, XI + 151, IV + 405 str.

Djelo pod naslovom *İbrâhim Opijaç el-Mostarî ve Şerhu'l-Misbâh Adli Eserinin Edisyon Kritiği*, autora Mesuta Köksoya, proisteklo je iz istoimene doktorske disertacije odbranjene na Seldžuk univerzitetu u Konji. Knjiga je štampana 2019. godine u izdanju Izdavačke kuće „Billur” u Konji.

Tema ove naučne studije je život i djelo Ibrahima Opijača Mostarca, bošnjačkog alima s kraja 17. i početka 18. stoljeća (rođen je 1089/1678, a umro 1137/1724-25. godine). Glavninu rada predstavlja Opijačevo djelo *Şarḥ al-Miṣbâḥ*, tj. komentar djela *al-Miṣbâḥ fî an-naḥw*. Osnovno djelo iz arapske sintakse napisao je Nâsir b. 'Abdussayyid al-Muṭarrizî.

Rad se sastoji od uvoda i tri poglavlja. Kao uvod u studiju Mesut Köksoy donosi podatke o političkim, društvenim i naučnim kretanjima u Bosni i Hercegovini prije i za vrijeme osmanske vladavine. Analizirajući osmanski obrazovni sistem i znanstvenu djelatnost koja se počinje ubrzano razvijati, osvrće se na rad brojnih mekteba, medresa i kutubhana, zatim ističe interes tadašnjih naučnika i jezikoslovaca za lingvistiku, arapsku gramatiku i sintaksu. Köksoy nadalje objašnjava onovremenu popularnost izučavanja ovih jezičkih disciplina i već uveliko popularnu praksu pisanja komentara i glosa. U uvodnom dijelu autor navodi djela koja su nastala u Bosni, a tiču se arapske gramatike, kao i popis jezikoslovaca Bošnjaka koji su iznjedrili ovakva djela.

U prvom poglavlju predstavljen je život i djelo autora Mutarrizija, potom podaci o njegovim učiteljima i učenicima, kao i političke okolnosti i razvoj nauke u vrijeme šahova Horezmije (1097–1231). Mutarrizi je živio u doba kad je ova država bila na vrhuncu svoje moći, a društvo visoko cijenilo nauku i kulturu.

Köksoy pojedinačno navodi Mutarrizijeva ostala djela koja nisu od primarnog interesa za njegov rad, da bi u nastavku detaljnije kroz poglavlja predstavio sadržaj djela *al-Miṣbâḥ fî an-naḥw*. Nadalje, on iznosi podatke o pisanim i štampanim primjercima ovoga djela u svijetu i u Bosni i Hercegovini, kao i o preko 50 poznatih proznih i poetskih šerhova, te šerhova pisanih na predgovor ovoga djela. Ovako veliki broj komentara siguran je pokazatelj recepcije i popularnosti *al-Miṣbâḥa* u naučnim krugovima toga vremena.

Drugo poglavlje knjige posvećeno je životu i djelu Ibrahima Opijača Mostarca. Köksoy donosi podatke o porodičnoj lozi Opijača, o njegovim potomcima, učiteljima, učenicima i dužnostima koje je ovaj alim obnašao sve do svoje smrti. Slijedi analiza Opijačevog naučnog i književnog rada,

te detaljno predstavljanje njegovih sljedećih djela: *Muhtaşar fî an-nahw, Risāla fî manāqib aş-Şayḥ Yūyo Muştafā b. Yūsuf al-Mostārī, Şarḥ ar-Risāla al-kamāliyya fî ādāb al-baḥt wa ṭuruq al-munāzara, Hāşiya ‘alā Dībāğa Tafsīr al-Bayḍawī i Risālā fî Şarḥ aş-Şalawāt allatī uwrīdat ‘alā ṭarīq al-alḡāz.*

Zatim slijedi opsežna naučna analiza djela i metoda koje je Opijač koristio pri izradi *Şarḥ al-Mişbāḥa*, te osvrt na mjesto koje je ovaj komentar zauzimao u naučnim krugovima tog vremena. Şerh je napisan na 111 folija i prilagođen da služi kao udžbenik u medresama.

Rukopisni primjerci djela *Şarḥ al-Mişbāḥ* koje je Köksoy u svojoj studiji koristio su: dva rukopisa iz fonda Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu (R-3940 i R-4640, koji je autograf), dva rukopisa iz Arhiva Hercegovine (303 i 283) i po jedan rukopisni primjerak u vlasništvu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (1547/1) i Franjevačkog samostana Humac (R-112/1).

Kataloški opisi ovih rukopisa i način i metode korištene pri naučnoj obradi su predstavljeni u knjizi.

Po okončanju drugog poglavlja ove knjige autor nudi zaključna razmatranja, potom izvore i bibliografiju koje je koristio prilikom pisanja djela, indekse i priloge.

Treće poglavlje predstavlja kritičko izdanje djela *Şarḥ al-Mişbāḥ*, napisano na arapskom jeziku, na 410 stranica.

Na osnovu navedenog, smatramo da ovo naučno ostvarenje Mesuta Köksoya rasvjetljava zaboravljeno djelo jednog od vodećih alima Bosne u osmanskome periodu, Ibrahima Opijača Mostarca.

Izudina Zukorlić

Mustafa Berhamović, VAKUFI U VISOKOM: NACIONALIZACIJA I POVRAT (1945–2021), Medžlis Islamske zajednice Visoko, Vakufska direkcija Sarajevo, Sarajevo, 2023, 344 str.

Djelo *Vakufi u Visokom: Nacionalizacija i povrat (1945–2021)* nastalo je kao rezultat vrlo predanog rada i pedantnog istraživanja mr. Mustafe Berhamovića, arhivista Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Ovo naučnoistraživačko ostvarenje plod je magistarske radnje koju je mr. Berhamović odbranio u mjesecu julu 2022. godine na Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu. Izdavači navedene publikacije su Medžlis Islamske zajednice Visoko i Vakufska direkcija Sarajevo, a recenziju potpisuju prof. dr. Ahmet Alibašić i Midhat Čakalović.

Izuzevši napomene o skraćenicama i uvod, knjiga se sastoji od tri poglavlja, zaključka, sažetka na bosanskom, arapskom i engleskom jeziku, priloga, literature, indeksa imena, biografije autora, recenzija i zahvale.

U *Uvodu* mr. Berhamović opisuje dva sistema evidencije nekretnina i prava na nekretnine koji su primjenjivani u Bosni i Hercegovini od XV stoljeća pa sve do danas. On, nadalje, s recipijentima dijeli polaznu osnovu za nastanak knjige te daje konkretan period koji obuhvaća njegovo istraživanje. Uvodni dio sadrži i dva podnaslova, od kojih prvi predstavlja pregled dosadašnjih naučnih istraživanja usko vezanih za temu nacionalizacije i povrata vakufa. Drugi dio odnosi se na visočke vakufe nakon II svjetskog rata, tačnije od 1945. do 1958. godine. Navedeni period obilježen je oduzimanjem vakufske imovine od Islamske zajednice, što je uslijedilo 17. februara 1945. godine, stupanjem na snagu Zakona o raspolaganju stanovima i poslovnim prostorijama. Potom je opisano stanje brojnih stambenih, poslovnih i vjerskih zdanja oduzetih od strane tadašnje vlasti koja im je promijenila funkciju. Okoristivši se prvorazrednom arhivskom građom, ali i usmenim kazivanjima svjedoka, mr. Berhamović u ovom podnaslovu donosi do sada nepoznate podatke o sudbini brojnih nekretnina, poput zgrade i vakufa Ahmed-efendijine medrese, mektebi ibtidajje i nakšibendijske tekije u Visokom.

Po završetku uvodnika slijedi prvo poglavlje naslovljeno *Nacionalizacija objekata*. Ovo poglavlje sastoji se od detaljnih analiza procesa nacionalizacije koji je započeo 1958. godine, a kojim se vjerski, poslovni i stambeni objekti izuzimaju iz vakufa te postaju društvena svojina. Autor u nastavku izdvaja određene članove Zakona o nacionalizaciji te, analizirajući njihov sadržaj, piše o njihovom utjecaju koji su imali na vakufe IVZ-a. Nakon toga, poimenično se navode nacionalizirani vakufski objekti i nove funkcije koje su im dodijeljene. Mr. Berhamović, pozivajući se na primarne izvore, donosi

informacije koje se tiču vakufa Ahmed-efendijine medrese, džamije Goduša, vakufa visočke mektebi ibtidaije, mekteba Kraljevac u selu Srhinje, vakufa Fatime Hatidže, Male džamije mahale Alaudin, mekteba Šerefudinove mahale, vakufa Pertačke, Tabhanske, Novobrdske džamije te evladijet vakufa Ali-age Oruča, koji je bio namijenjen za održavanje visočke tekije. Ovo poglavlje završava se spiskom vakufskih objekata koji su bili izuzeti od nacionalizacije.

Poglavlje pod naslovom *Nacionalizacija neizgrađenog građevinskog zemljišta* odnosi se na pitanje naknade korisnicima nacionaliziranog zemljišta koje je nekada bilo dio vakufa. Ovdje su od posebnog značaja podaci koje autor donosi, a tiču se nacionalizacije i oduzimanja Velikog muslimanskog groblja. Ovo groblje pripada vakufu Šadranske džamije, mada novija dokumentacija govori da je ovo zemljište pod nejasnim okolnostima promijenilo vlasnika te uknjiženo na MIZ Gračanica. Kroz ovaj segment uviđamo krajnju pedantnost Behramovićevog istraživanja i provjeravanja svakog, na prvi pogled općepoznatog podatka. Krećući od perioda nacionalizacije ovog vakufskog zemljišta autor dolazi i do današnjice, te predočava informacije o svima onima koji su ovo zemljište uzimali pod zakup ili pak uknjižili pravo vlasništva, što je jasan primjer uzurpacije vakufske imovine. U nastavku se govori o historijatu nacionalizacije već zaboravljenog vakufa visočke Musala džamije, odakle su Visočani odlazili na hadž, potom o vakufu nakšibendijske tekije, Pertačke, Novobrdske, Kraljevačke, Rosuljačke i Šadranske džamije, te o eksportaciji vakufskog zemljišta u Gračanici. *Denacionalizacija i restitucija* naslov je završnog poglavlja u kojem se mr. Berhamović osvrće na pokušaje povrata pojedinih nacionaliziranih vakufskih objekata i zemljišta. U MIZ Visoko su zabilježena dva slučaja denacionalizacije o kojima se donose novootkrivene informacije. Autor se posvećuje i analiziranju objekata koji su ustupljeni Odboru Islamske zajednice Visoko do donošenja zakona o restituciji. Posljednje poglavlje čini i intervju koji je autor obavio s direktorom Vakufske direkcije dr. Senaidom Zajimovićem, a koji se tiče restitucije.

Nakon *Zaključka* i *Sažetka*, autor je priložio veći dio arhivske građe koju je tokom pisanja koristio, tačnije 109 priloga na preko 170 stranica. Posebno vrijedan dio ovog djela jest i katastarska karta s obilježenim nacionaliziranim vakufskim parcelama, koja je ponuđena na samom kraju knjige.

Na osnovu gore navedenog prikaza, smatramo da je publikacija *Vakufi u Visokom: Nacionalizacija i povrat (1945–2021)* zasigurno vrijedna naučne pažnje i pomnog čitanja. Knjiga je svojevrsan historijski izvor, te kao takav može poslužiti za dalja naučna i individualna istraživanja, ali i kao podstrek za eventualni nastavak povrata vakufske imovine, jer bismo na taj način postali i ostali odani bosanskim velikanima i dobrotvorima koji su svojevremeno iz svog imetka izdvajali za javno, tj. naše dobro.

Emrah Seljaci

Bajro Agović, DŽAMIJE U CRNOJ GORI, Drugo, dopunjeno izdanje, Almanah, Podgorica, 2022, 752 str.

Dugogodišnji rad Bajre Agovića u službi i administraciji Islamske zajednice u Crnoj Gori omogućavali su mu neposredne kontakte s ljudima, objektima i dokumentima relevantnim za život i rad muslimana na ovome prostoru, kao i bliske susrete s nosiocima svih aktivnosti vjersko-prosvjetnog karaktera, te direktan uvid u dokumente o ljudima, objektima i institucijama.

Svjestan vrijednosti podataka i činjenica sa kojima je raspolagao, Bajro Agović ih je brižljivo sakupljao u knjige, objavljene u Istanbulu i Podgorici. Studioznije radove davao je časopisima *Almanah* i *Avlija*, a sitnije priloge nesebično dijelio časopisima i listovima kao što su *Preporod*, *Elif*, *Pobjeda* i *Republika*.

Vrijednost i trajnost objavljenih radova posvjedočena je njihovim prijevodima na engleski, turski i arapski jezik ili drugim izdanjima, kao što je slučaj sa knjigom o kojoj je ovdje riječ.

Prema istraživanjima Bajre Agovića, na prostorima današnje Crne Gore podignuto je ukupno 170 džamija za vrijeme osmanske vlasti na ovim prostorima. Od toga broja 90 džamija je stradalo u ratovima, bunama, ustancima, prirodnim nepogodama i društvenim promjenama. U periodu od 2006. do 2012. godine obnovljene su četiri džamije. U novije doba, nakon sedamdesetih godina prošloga stoljeća, a posebno nakon devedesetih, izgrađeno je 59 džamija i četiri mesdžida, tako da sada u Crnoj Gori postoje ukupno 142 džamije i šest mesdžida od kojih se dva koriste pod zakup.

Knjiga Bajre Agovića, *Džamije u Crnoj Gori* će, nadamo se, doživjeti i treće izdanje, jer autor ima još zdravlja, snage i interesa da ovu monografiju još jednom dopuni na temelju novih izvora koji se, srećom, još uvijek pronalaze, izučavaju i publikuju u Sarajevu i Zagrebu, kao što su *Opširni katastarski popis iz 1585. godine za oblast Hercegovu*, kojoj je tada pripadao i dobar dio prostora sadašnje Crne Gore, (sv I-II, preveo i obradio Ahmed S. Aličić, Sarajevo, 2014) ili *Popis sela i zemlje sandžaka Klis, Krka i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, koji obuhvata i granični pojas između Hercegovine i Crne Gore u kojem se, naprimjer, spominje džamija kod Grahova i osnivači džamija i vakufa u Risnu, Nudolu i Kazancima (prijevod Fazileta Hafizović, Zagreb – Sarajevo, 2016).

Ismet Bušatlić

Džemaludin Latić, BOSANSKI MEVLUD, Sova Publishing, Sarajevo, 2021, 284 str.

Bosanski mevlud Džemaludina Latića nije iznenađenje za čitatelje bosanskoga jezika. Naime, Latićeve ilahije, kaside, kao i sveukupno njegovo pjevanje u slavu Istine i Dobra *najavljivalo je*, rekli bismo, i njegov *Bosanski mevlud*, a njegovo poznavanje osnovnih islamskih izvora – Latić je i profesor tefsirskih predmeta na Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu – i islamske učenosti, tradicije i historije općenito, omogućava mu i osigurava utemeljenost, vjerodostojnost i autentičnost najvišega nivoa. Što se tiče književno-umjetničkih kvaliteta i dometa Latićeveg sveukupnog poetskog opusa: poezije, ilahija, kasida, drama, priča, pripovjedaka, a sada i Mevluda, o tome će se tek govoriti i pisati, što očekujemo od onih koji su tome profesijom i duhom kadri. Za ovu priliku istakao bih samo koncizni vlastiti čitateljski dojam Latićeva pjesničkog i književnog opusa – pisac koji *stvara i slavi* Istinu, Dobrotu, Znanje i Ljepotu riječi i u riječima...

Dakle, Latićev *Bosanski mevlud* nije iznenađenje, ali jest veliki događaj: vjerski, kulturološki, književni, jezički. On je – za sada – posljednji dragulj na mevludskoj niski bisera na bosanskome jeziku (Gašević, Bašagić, Zenunović, Kadić, Kovačević), a ujedno i, prema našem mišljenju, najviši domet mevludske književnosti na našem jeziku, koji za jedno cijelo stoljeće, ako ne i više, teško da će biti nadmašen. A kasnije ćemo vidjeti i ustvrditi – ne samo najviši domet u književnom smislu!

Zvuk i značenje *Bosanskoga mevluda* Džemaludina Latića tek treba da *nasele* i *nastane* bošnjačke duše, džamije, tekije, mahale, domove, televizije, portale. Tome će uveliko doprinijeti i CD, koji *gratis* dolazi uz knjigu Mevluda, na kojem tridesetak naših balkanskih najpoznatijih umjetnika, učača i recitatora uče i recitiraju Latićev *Bosanski mevlud*. Preko pet sahata je snimljenih dijelova ovog Mevluda. Impozantno! Zato bismo ovaj Latićev *Bosanski mevlud* mogli osloviti vrhunskim vjerskim i nacionalnim bošnjačkim projektom koji iznova *vraća bošnjačku ljubav* prema poslaniku Muhammedu, a. s., u savremenom dobu!

Nas ovdje prvenstveno zanima vjersko utemeljenje Latićeva *Bosanskog mevluda*. Što se tiče vjerskih i naučnih izvora ovog Mevluda, oni su naznačeni i nabrojani na str. 24-25, a njima se pridružuju i drugi izvori navedeni samo u fusnotama. Riječ je o velikom broju relevantnih i referentnih djela iz oblasti tefsira, hadisa, sīre (životopisa Muhammeda, a. s.), tesavvufa, tesavvufske poezije, književnosti, historije i dr. U podnožnim napomenama – njih 660! – autor se enciklopedijski referira i ukazuje na spomenute i druge izvore.

Kur'ansku utemeljenost Latićeva Mevluda vidimo po brojnim podnožnim bilješkama u kojima se autor referira na kur'anski Tekst. Naprimjer, bejt/stih: *U šest dana stvori jednu maglinu / pa rasc'jepi gustu paru njezinu* (str. 35) popraćen je bilješkom: "Usp. sa Kur'anom: *Zar ne znaju poricatelji da su nebesa i Zemlja bili jedna cjelina, pa smo ih Mi raskomadali, i da od vode sve živo stvaramo? I zar neće vjerovati?* (21, 30)" Ili: uz bejt: *i kad Īsā, čim ga sanak obavi, / bī uzdignut, zvān je burāk ubavi* (str. 140) stoji ova bilješka: "O Īsāovom, a. s., mirādžu v. Kur'an: *...a sigurno je da ga nisu ubili, već ga je Allah uzdigao Sebi. A Allah je silan i mudar* (4, 158)". Ili: bejt: *Iblis ima od svog šerra objavu, / a raspūše jē baš ko vatru žeravu* (str. 196) prati ova bilješka: "Usp. sa Kur'anom: *A šejtani objavljuju svojim štīcenicima da se s vama raspravljaju...* (6, 121)..."

Ova kur'anska referentnost zastupljena je jednako kako u mevludskom tako i u recitalskom dijelu teksta. A posebno pak kur'ansko ozračje ovom Mevludu daje to što se prije svakog njegovog dijela kao moto navodi jedan ili više kur'anskih ajeta, tzv. ašere, koji su dati u izvorniku i prijevodu autora. Nije nam mogao promaći autorov novi prijevod euze i bismille na bosanski, riječima: *Da me Allah sačuva od šejtana prokletoga; s imenom Allah, svemu Dobročinitelj, Najmilostiviji*, što ima svoju tefsirsku i lingvističku razložnost i opravdanost.

Ista ova fascinantna referentnost odnosi se i na drugi izvor islama – Hadis; npr. uz bejt *On bī glina četrdeset godina, / sa visinom od šezdeset aršina* (str. 57) stoji sljedeća bilješka: "Usp. sa hadisom: "Allah je stvorio Adema visokog šezdeset aršina..." (KKV, 44). KKV je skraćenica za: Ibn Kesir, *Kazivanje o Allahovim vjerovjesnicima*. Ili: bejt: *Dolap dīna s vremenom se okreće, / sad je gori, sada doli slijeće* (str. 137) prati ova autorova bilješka: "Usp. sa hadisom: "Doista, kamen islama se okreće! Krećite se kuda se islam kreće... (Tabarāni, *Kabīr*, 5/165)". Ili: 980. bejt iz "Gazveta na Uhud": *Na tebi je od Allaha vijesnik, / dva šehita uz njega su, milosni!* (str. 222) prati ova bilješka: "Usp. sa hadisom: Od Enesa ibn Malika prenosi se da se Vjerovjesnik, s. a. v. s., uspeo na Uhud zajedno sa Ebu Bekrom, Omerom i Osmanom. Tada se Uhud zatresao, a Božiji Poslanik, s. a. v. s., je rekao: "Smiri se, Uhude, na tebi su Vjerovjesnik, Siddik i dva šehida!" (SB) – Hazreti Omer će zaista biti ubijen kao šehid dok je obnašao dužnost halife 23/644. g., a hazreti Osman, isto tako, 35/656." Skraćenica SB označava Buharijevu zbirku hadisa.

Mnogi bejtovi ovog spjeva direktno se naslanjaju na naučne izvore, posebno sīre. Bejt br. 236: *toliki ševāk dala niz tamu / da sam mogla vidit' dvorce u Šāmu* (str. 73) popraćen je bilješkom: "Šām (ar.) – Sirija. - Ibn Sa'd prenosi da je Resulullahova, a. s., majka rekla: "Kad sam ga rađala, porađala sam uz njega ogromnu svjetlost od koje su zablistali dvorci Šāma." Slično prenosi imam Ahmed i el-Urbad ibn Sarija (Abdullah al-Nadždi, *Mukhtasar*

Sira Rasulallah, 13, i Ibn Said, I/23)”. U “Gazvet na Bedr” bejt: “*Svoju vojsku Iblis je napustio; u more se od žalosti sakrio!*” (str. 206) popraćen je ukazivanjem na: “Mubarekfuri, S., nav. dj., 193”, tj. el-Mubarekfuri, Safijjurahman, *Zapečaćeni džennetski napitak*. U podnožnoj bilješci za 994. bejt: *Ja već vidim Crni kamen uplakan: / poziva nas da mu zovnemo selam!* (str. 223, “Gazvet na Uhud”) stoji: “Sine Hattabov”, rekao je Resulullah, s. a. v. s., hazreti Omeru, “uistinu Kurejšijama nećemo priuštiti zadovoljstvo da se onaj dan ponovi, i poselamićemo onaj Kutak svoj (tj. Hadžeru’l-esved)”. Pod tim je podrazumijevao da će ući u Meku i poljubiti Crni kamen (LM, 272-273)”. Inicijali LM su skraćena za Martin Lings (Siradžuddin) i njegovo djelo *Muhammed, a. s.*

Uočljivo je da je Latićev *Bosanski mevlud* detaljno i raskošno opjevao npr. Hidžru, Oproštajni hadž, a posebno pak Bitku na Bedru, što je mevludska novina. Ovaj autorski postupak, opjevan po istini, znanju i autentičnim izvorima, ima svoju punu potrebu i opravdanost, umjetničku i vjersku. Autor Mevluda je, vjerovatno, imajući u vidu sve izražajnije širenje islamofobije i mržnje prema posljednjem Božijem Poslaniku u naše vrijeme te propagandno i tendenciozno tumačenje džihada u islamu, svojim umjetničkim postupkom i glasom htio predočiti *istinsku narav* Muhammeda, a. s., pa i njegovu *ratn(ičk)u stranu*, tj. oružanu formu džihada – kojom je pokazao da ona mora biti pravedna: isključivo odbrambena (što je Bitka na Bedru i bila, kao i Bitka na Uhudu, koju je autor također opjevao) ili u cilju pomoći potlačenima! – koju kao komandant vodi u Bitki na Bedru, toj najvećoj bitki za Dobro a protiv Zla u ljudskoj historiji. Zar takvo što ne opjevati i svake godine u ramazanu (Lejletul-bedr) na to se ne podsjetiti?! Sve druge *grube* (npr. tzv. džihadističke) interpretacije ovog poetskog postupka su plitke i zlonamjerne!

Ova temeljita referentnost i usidrenost autora u naznačenim, kao i u drugim islamskim naučnim izvorima i disciplinama proteže se na sve dijelove Latićevog mevludskog spjeva. Pogled na podnožne bilješke otkriva svu raskoš i fascinantne razmjere autorovog uvida i poznavanja Poslanikovog, s. a. v. s., života i rane historije islama i njegovih protagonista, ashaba. Ako ovome još dodamo brojna pojašnjenja i eksplikacije riječi, termina i sintagmi korištenih u tekstu Mevluda, onda lahko dolazimo do zaključka i o njegovoj naučnosti (pored toga što je Latićev Mevlud, nesumnjivo, i velika poezija). Zato ovaj Mevlud smatramo i najvišim dometom kod nas u naučnom smislu. Zapravo, *Bosanski mevlud* je jedinstven spoj umjetničkog (poetskog, književnog) i naučnog, a njegov autor, profesor Džemaludin Latić, objedinjuje ili stapa u sebi dar vrhunskog umjetnika i trud vrsnog naučnika i istraživača (alima). Spoj Latića umjetnika i naučnika polučio je, hvala Allahu, remek-djelom, *Bosanskim mevludom – Mevludom koji pjeva znanje!* Drugim riječima, Latićev Mevlud nas na jedan pjesnički i akademski način obrazuje u vjeri.

Na lingvističkom nivou ovaj spjev donosi mnoštvo noviteta u odnosu na njegove prethodnike i bit će posebno interesantan za izučavanja u tom smislu, a posebno pak njegov odnos prema književnoj tradiciji koju nasljeđuje, npr. divanskoj književnosti, epici, sevdalinci, lirskoj pjesmi itd. (Zapravo, neshvatljivo je zašto je pisac ovog Mevluda i do sada skrajnut, tj. zašto se jezik njegovih ilahija, kasida, drama i sada Mevluda ne izučava na bh. katedrama za bosanski jezik koji ovaj pisac konstantno *obogaćuje i stvara!* Ako su razlozi ideološke naravi, onda ovo bh. društvu još uvijek nije osvojilo svoju punu slobodu, a bošnjačka svijest je, nažalost, još uvijek ideološki duboko podijeljena i međusobno suprotstavljena!) Upotrijebljeno je mnoštvo riječi na turskom, arapskom, perzijskom i starobosanskom jeziku – i svaka je eksplicirana, kako smo već istakli, u podnožnim bilješkama, što je posebno važno ne samo za mlađe generacije Bošnjaka nego i za sve generacije Bošnjaka čije višejezično vjersko nasljeđe sve više nestaje u naše vrijeme. Evo naslova nekoliko poglavlja: ‘Lisanu l-gajb’, ‘Hil-jei šerif’, ‘Hidžrai šerifa’, ‘Gazvet na Bedr’, ‘Gazvet na Uhud’, ‘Prve godine hasreta’ – iz kojih se vidi to intencionalno *leksičko oneobičavanje*. Ono je ovdje u funkciji poetskog, stilskog, estetskog, ali, istovremeno, i u funkciji očuvanja ili *oživljavanja* tradicionalnog muslimanskog izraza i terminologije u savremenom bosanskom jeziku. Ovo leksičko oneobičavanje, pored svoje *poetske funkcije*, ima još jednu, prema našem mišljenju, za nas daleko značajniju i daleko-sežniju posljedicu – odmak od muslimanskog modernizma oličenog, npr., u Mevludu, odn. leksici Kadićeva Mevluda. Ovaj odmak od muslimanskog modernizma *obnovljenom* vjerskom terminologijom figurira kao važna *idejna i praktična funkcija* Latićeva Mevluda. I zato je on, razumljivo, mnogo bliži Gaševićevom Mevludu.

Almir Fatić

Amrudin Hajrić, SOCIOLINGVISTIČKE STUDIJE O ARAPSKOM JEZIKU, El-Kalem i Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2022, 149 str.

Knjiga *Sociolingvističke studije o arapskom jeziku* je djelo objavljeno 2022. godine u suizdavaštvu izdavačke kuće Rijaseta islamske zajednice u Bosni i Hercegovini „El-Kalem” i Fakulteta islamskih nauka.

Djelo *Sociolingvističke studije o arapskom jeziku* progovara o arapskom jeziku na bazi korelacije sa društvenom zajednicom. Autor Amrudin Hajrić je iz nekoliko uglova promatrao tu korelaciju i objedinio svoja istraživanja u sljedeća poglavlja: *O ekstralingvističkim faktorima jezičkog raslojavanja na primjeru arapskog jezika, Medijski arapski jezik, Arapski jezik u međujezičkim kontaktima, O arapskoj jezičkoj politici i planiranju, O arapskoj jezičkoj kulturi, Doprinos persijskih autora razvoju arapske leksikografije, Beduinski vernakular kao izvor arapskih jezikoslovnih naučavanja i Hadis Allahovog Poslanika, s. a. v. s., u procesu standardizovanja arapskog jezika.*

Sociolingvistika kao lingvistička disciplina u najopćenitijem smislu proučava interakciju jezika i društva, dakle, radi se o naučnoj disciplini koja izučava sve jezičke aspekte društvenog života i sve društvene aspekte jezičke upotrebe.

Knjiga *Sociolingvističke studije o arapskom jeziku* autora Amrudina Hajrića predstavlja upravo spoj ova dva aspekta izučavanja jezika te, u okviru devet zasebnih poglavlja koji se ritmički smjenjuju i međusobno nadopunjuju, nudi čitaocu obilje informacija o ovome jeziku, kao i autorov lični stav spram određenih jezičkih fenomena.

Autor svoje istraživanje počinje predavljanjem različitih prirodnih i vještačkih raslojavanja unutar jezika, uzrokovanih geofizičkim razlikama, spolnim i starosnim, pa sve do onih vještačkih koje podrazumijevaju stepen obrazovanja ili određenu profesiju. U poglavlju pod naslovom *O ekstralingvističkim faktorima jezičkog raslojavanja na primjeru arapskog jezika*, kao prvi vid raslojavanja jezika i formiranja dijalekata autor navodi teritorijalnu izoliranost koju nužno prati i socijalna diferencijacija uslijed pomanjkanja komunikacije. A budući da su baštinici arapskog jezika bili široko teritorijalno rasprostranjeni i pri tome komunikacija među pojedinim zajednicama bila otežana pustinjskim područjima, jasni su preduvjeti za teritorijalno raslojavanje ovog jezika kao preduvjeta i za svako drugo, ističe autor.

U nastavku svoga rada, u drugom njegovom poglavlju pod naslovom *Medijski arapski jezik*, u poglavlju koje se tematski usko naslanja na prvo, autor je svoju pažnju usmjerio ka formiranju medijskog arapskog jezika uz

osvrst na historijat njegovog razvoja, kao i vidove međusobne povezanosti jezika kao sredstva medija i medija kao modela širenja i popularizacije jezika.

Trećim poglavljem, koje nosi naslov *Arapski jezik u međujezičkim kontaktima*, autor upoznaje čitaoca sa granom lingvistike koja se zove kontaktna lingvistika, predstavljajući njene utemeljitelje, najvažnije predstavnike, kao i posljedice kontakata arapskog jezika i njegovih baštinka sa drugim jezicima i njihovim baštinicima. Autor analizira pozitivne i negativne strane međujezičkih kontakata te zaključuje da one negativne može prevazići samosvjesna društvena zajednica, mudre politike visokih znanstvenotehnoških, industrijskih i ekonomskih kapaciteta i, posebno, zajednica kojoj je spušteno neko nebesko poslanje te zabilježeno vrijedno književno naslijeđe.

U četvrtom poglavljju pod naslovom *O arapskoj jezičkoj politici i planiranju*, kao logični slijed prethodnog, autor najavljuje moguća zakonska rješenja zaštite jezika kao službenog idioma. Autor navodi da su mudra jezička politika i planiranje potrebni svakoj zajednici, kako bi se spriječile negativne strane prirodnog razvoja jezika koji je, kako je kazano u prethodnim poglavljima, stalno izložen različitim utjecajima. Autor zaključuje da je jasna jezička politika neophodna u cilju razvijanja vlastite jezičke kulture i svijesti o potrebi njegovanja i očuvanja maternjeg jezika kao odlike zdrave i snažne društvene zajednice.

U petom poglavljju autor progovara specifično o arapskoj jezičkoj kulturi predstavljajući je kroz dvije faze, prednormativnu i postnormativnu. Prvu odlikuje otvorenost spram drugih kultura usljed razvoja trgovine, zbog čega su međujezički kontakti bili intenzivni, ali i značaj koji su predislamski Arapi pridavali lijepom izražavanju na čistom arapskom jeziku, što je presudno odredilo da mudžiza posljednjeg Božijeg Poslanika, s. a. v. s., bude Riječ. Drugu fazu odlikuje razućenost arapsko-islamske države koja se protezala od Arapskog zaljeva na istoku do Atlantskog okeana na zapadu.

Doprinosi persijskih autora razvoju arapske leksikografije tema je šestog poglavlja u kojem nas autor upoznaje s motivima utemeljenja arapske leksikografije i njenim razvojem. U ovom poglavljju mogu se naći vrijedni podaci o najznačajnijim autorima persijskog porijekla i njihovim djelima, kada je u pitanju arapska leksikografija.

U sedmom poglavljju, pod naslovom *Beduinski vernakular kao izvor arapskih jezikoslovnih naučavanja*, Hajrić analizira razvojni put arapskih gramatičarskih škola te se kritički osvrće na marginaliziranje hadisa Poslanika, s. a. v. s., u razvoju arapskih jezikoslovnih znanosti u usporedbi sa beduinskim vernakularom koji je od strane arapskih jezikoslovaca, posebno prvih generacija, bio visoko uvažavan.

Osmo poglavlje, sadržajno nastavak prethodnog, posvećeno je izučavanju hadisa Božijeg Poslanika, s. a. v. s., u procesu normiranja arapskog jezika.

Autor se kritički osvrće na uzroke zanemarivanje hadisa Poslanika, s. a. v. s., od strane ranih gramatičara, posebno predstavnika Basranske škole koju su uveliko slijedili i protagonisti nešto mlađe, Kufske škole.

Autor rezimira posljednjim, devetim poglavljem u kojem analizira jezik s aspekta jezika Božije Objave u smislu prednosti i privilegija, te prati njegov razvojni put i ekspanziju. Hajrić ističe da je izučavanje arapskog jezika od strane nemuslimana bilo uvijek potaknuto činjenicom da je to jezik Objave, bilo da se radilo o pozitivnoj želji potencijalnih konvertita u islam kako bi se upoznali sa Božijim Govorom ili iz straha onih drugih, najčešće svećenika, da se islam ubrzano širi, kako bi se lakše protiv njega borili.

Na kraju, može se kazati da je knjiga *Sociolingvističke studije o arapskom jeziku* vrijedan zbornik radova autora koji se već afirmirao svojim naučnim istraživanjima u oblasti sociolingvistike, koristan i poticajan izvor informacija i znanstvenicima i onima koji tek zalaze u znanstvena polja, ali i svima onima koji se iz bilo kojeg drugog razloga zanimaju za ovaj jezik.

Amira Trnka-Uzunović

Ahmed Mehmedović, MUFTIJE MOSTARA I HERCEGOVINE, Muftijstvo mostarsko : Karadžoz-begova medresa : Medžlis Islamske zajednice : IC Štamparija, Mostar, 2023, 252 str.

Prije nepunih 50 godina Hivzija Hasandedić je tematizirao pitanje mostarskih muftija u *Glasniku VIS-a* radom „Mostarske muftije - prilog kulturnoj povijesti Mostara“. Nakon njega, Jusuf Mulić je napisao knjigu pod naslovom *Četiri stoljeća Mostarskog muftijstva*, te bivši mostarski muftija Seid-ef. Smajkić knjigu *Mostarsko muftijstvo 1992-2012*. Nedavno se ovom temom pozabavio i Ahmed Mehmedović objavivši knjigu *Muftije Mostara i Hercegovine*. Knjiga je napisana na 252 stranice veoma ukusno ilustriranog teksta A3 formata. Pisana je lijepim, lahko razumljivim i čitljivim stilom. Autor je uspio mnoštvo informacija povezati u logičnu i čitljivu cjelinu. Nakon uvodnog dijela, u kojem objašnjava pojmove *ilum*, *ulema* i *alim*, u prvom od pet poglavlja autor govori o instituciji muftije u historiji islama, značenju pojma *fetva*, najpoznatijim zbirkama fetvi u islamskoj civilizaciji uopće, a posebno o zbornicima fetvi domaćih autora. Slijede poglavlja *Muftije u Osmanskom Carstvu* i *Muftije u našim krajevima*, u kojima je autor obradio bosanskohercegovačke muftiluke, učešće muftija u odbrani Bosne, muftije kao pisce značajnih djela i kao vakife, muftije u ulozi šejhova, stra-

danje i progon muftija, te ukidanje i ponovno uspostavljanje institucije muftijstva kod nas.

Slijedi centralno poglavlje ove knjige, *Mostarske muftije*, u kojem je obradio 41 muftiju, od toga 33 iz osmanskog perioda, petoricu iz perioda Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Jugoslavije i trojicu muftija iz novijeg perioda. U završnom dijelu ove knjige autor je obradio šest blagajskih, dvojicu ljubinjskih i trojicu trebinjskih muftija. Na kraju knjige nalaze se prilozi u kojima su predstavljene elegije povodom smrti Šejha Juje, njegov predgovor komentaru Taftazanijevog djela,arih Blagajske tekije, koji je napisao muftija i šejh Vaiz-efendija i drugi veoma zanimljivi tekstovi iz kulturne historije Mostara. Predstavljajući određene muftije autor se nije zadovoljavao samo njihovom muftijskom službom. Ovom radnjom osvježene su biografije i bibliografije mnogih muftija Mostara i Hercegovine. Detaljno je predstavljen autorski rad muftija koji su se bavili pisanjem djela, kao što su Šejh Jujo, šejh Vaiz Ali-ef., Ahmed Mostarac, Karabeg i dr. Muftije su poredane hronološki.

Radnja *Muftije Mostara i Hercegovine* nije vremenski ograničena. Tretira pitanje muftije na ovom prostoru od prvih zapisa do današnjih dana, odnosno od prvog zapisa o mostarskom muftiji iz 1591. godine do aktualnog muftije Salem-ef. Dedovića. Ova monografija, ili bolje reći studija, obuhvata sve do sada napisano na ovu temu, u znatnoj mjeri korigujući i ispravljajući propuste i nedorečenosti. Također, biografije nekih muftija su dopunjene posve novim podacima, te navedena imena do sada nepoznatih muftija koji su ovu časnu dužnost obavljali na području Mostara i Hercegovine. I kada polemizira s autorima koji su ranije pisali o ovoj temi, Ahmed Mehmedović ne radi to da bi sebe istakao, prikazao se kompetentnijim od drugih. Radi to da bi u našu historiografiju unio tačne i relevantne podatke, te da bi ispravio neke do sada pogrešno ili nepotpuno navođene činjenice. Manjkavosti ranijih radova o mostarskim muftijama pravda činjenicom da autorima nisu bili dostupni svi izvori na osnovu kojih su mogli donijeti zaokruženu sliku o nekoj ličnosti.

Ova vrsta djela, kao što je monografija o mostarskim i hercegovačkim muftijama, ne piše se kada to neko poželi niti kada to neko naruči. Ovakva djela nastaju kao rezultat cjeloživotnog bavljenja ovom tematikom, pabirčeći desetljećima po rukopisima, dokumentima i literaturi. Ahmed Mehmedović je to radio sistematično, kontinuirano, s ljubavlju i, nadasve, znalčki. Ovim su značajno upotpunjena istraživanja o naslovljenoj temi, mada, ne treba imati iluzije, ona nisu iscrpljena. Daljnjim traganjem za izvorima, vjerovatno će generacije koje dolaze imati šta reći na ovu temu. Knjiga Ahmeda Mehmedovića će i njima i svim ljubiteljima kulturne historije Bosne i Hercegovine biti kvalitetna osnova za budući rad na istraživanju ove teme.

Autor u ovoj knjizi operiše podacima kao da je riječ o 20. stoljeću, a ne o periodu od 15. do 17. stoljeća za koje su podaci oskudni i moraju se poput

bisera tražiti po marginama rukopisa, ovjerama ili potpisima vakufnama, te na osnovu toga sklapati neku logičku cjelinu. On kombinuje više izvora radi slaganja kockica i prepoznavanja određenih ličnosti. Treba podsjetiti da su se muftije najčešće potpisivale samo imenom, rjeđe navodeći i ime oca. U Hercegovini su, naprimjer, poziciju muftije obnašali trojica Saliha, Ahmeda, Muhameda i sl. Valjalo je razlučiti i bar okvirno locirati svakog od njih, a da od jednog muftije ne budu proizvedena dvojica ili trojica, ili da dvojica muftija s imenom Salih, Ahmed ili Muhamed ne budu predstavljeni kao jedan, što se do sada nerijetko događalo.

Kada bi u prošlosti htjeli pohvaliti nekog muftiju i istaći njegovo znanje, učinili bi to riječima: fetve su mu pouzdane.

U tom smislu, ako bismo htjeli rezimirati opću ocjenu knjige Ahmeda Mehmedovića *Muftije Mostara i Hercegovine*, mogli bismo to učiniti riječima: izvori su mu pouzdani, knjiga se može ubrojiti u muteber čitabe.

Osman Lavić

PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU 72/2022, Univerzitet u Sarajevu – Orientalni institut, Sarajevo, 2023, 372 str.

U izdanju Orijentalnog instituta objavljen je novi, 72. broj časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju*, čime se još jednom, uz nesporni kvalitet radova o kojima ćemo govoriti u nastavku, potvrđuje da su trajanje i kontinuitet temeljne vrijednosti u naučnoj publicistici.

Novi broj *Priloga za orijentalnu filologiju* sadrži ukupno deset radova koji su, tradicionalno, predstavljeni kroz tri sekcije, a prema oblastima koje su u fokusu pažnje ovog časopisa: *Filologija (jezik i književnost)*, *Historija i diplomatika* te *Kulturna baština*. Devet je izvornih naučnih radova, a jedan rad svrstan je u kategoriju *Prilozi*. Ukupno tri rada su na turskom jeziku. Sekcija *Filologija* sadrži dva rada, po jedan iz jezika i književnosti. Prve stranice časopisa otvara rad autorskog dvojca Amre Mulović i Velide Mataradžija pod naslovom „Komentari Ahmeda Sudija Bošnjaka Ibn Hāğibovih gramatičkih djela *al-Kāfiya* i *al-Šāfiya*” (7-33). U prvom dijelu rada autorice su predstavile obrazovno i naučno stasavanje Ahmeda Sudija Bošnjaka, dok je u drugom dijelu rada njihova pažnja usmjerena najprije na mjesto i značaj Ibn Hāğibovih spomenutih djela unutar arapske gramatičke tradicije, a potom i na analizu nekoliko različitih aspekata Sudijevih komentara dva vrlo značajna djela iz arapske gramatike. Sudijevi su komentari napisani kao priručnici/udžbenici za učenje arapskog jezika u osmanskim medresama. Metodologija komentiranja prilagođena je didaktičkim ciljevima i nivou recipijenata/uče-

nika medrese. Osim toga, kako ističu autorice, oba komentara napisana su na osmanskome turskom jeziku, tako da i zbog toga mogu služiti kao vrijedan izvor za izučavanje gramatičke terminologije u osmanskome jeziku (str. 29). Iz oblasti književnosti je rad Berina Bajrića „Arapska poezija u djelu *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir* Ali-dede Bošnjaka” (34-57). Autor Bajrić je, kako pokazuje nizom objavljenih članaka, duže vrijeme nadnesen nad Ali-dedeovo politematsko djelo u kojem se tretiraju prvi i posljednji događaji i obrađuje širok spektar tema iz različitih oblasti. Ovim radom Bajrić stavlja težište na arapsku poeziju u Ali-dedeovu spomenutom djelu, poeziju najznačajnijih imena klasične arapske kulture, ali, što je naročito interesantno, i stihove osoba iz islamske hijeropovijesti, konsultirajući najznačajnija djela arapskih klasičara poput al-Ṭabarīja i Šurrāba. U radu autor nudi i vlastiti izvanredan prijevod Ali-dedeovih poetskih ulomaka, čime je i ovaj segment Ali-dedeova osebujnog opusa približen čitaocima.

U odjeljku *Historija i diplomatika* predstavljena su četiri rada, dva na turskom i dva na bosanskom jeziku. Aladin Husić u radu pod naslovom „O spahijskoj organizaciji u Bosanskom ejaletu u 17. stoljeću” (58-71) kroz prizmu različitih zvaničnih izvora prati kretanje broja timara u Bosanskom ejaletu kroz 17. stoljeće, rast i promjene u timarskom sistemu, te nudi analizu vrijednosti timarskih posjeda, koja je u ovom periodu uslovljena slabljenjem timarskog sistema i padom vrijednosti zemeta. Osim toga, autor posmatra raspoređenost timarskih posjeda prema regionalnim i administrativnim područjima Bosanskog ejaleta i prati tendenciju pada u određenim krajevima. Drugi rad u ovom odjeljku je rad Hatice Oruç „Saraybosna'da İsa Bey zaviyesi hakkında bazı belgeler (II)” (72-116). To je svojevrsni nastavak rada objavljenog u prethodnom broju *Priloga za orijentalnu filologiju*, kojim se kroz prizmu arhivskih dokumenata (iz Osmanskog arhiva u Istanbulu, Arhiva Generalne direkcije vakufa u Ankari) i sidžila Sarajevskog šerijatskog suda preispituju uvriježena mišljenja o osnivanju Isa-begove zavije kao mevlvijske tekije. Osim toga, autorica u pobrojanim izvorima zapaža da je Isabegov vakuf bio predmetom uzurpacije i zloupotrebe, čime pažnju čitaoca usmjerava na pitanja funkcioniranja sudskog sistema i upravljanja vakufom. Alma Omanović-Veladžić u radu „Sarajevski gureba-defter iz 1261/1845. godine” (117-146) predstavlja jedan spisak novčanih priloga koje su imućnije Sarajlije 1845. godine namijenile kao novčanu naknadu za različite vrste angažmana tokom mjeseca ramazana (ulemi, učenicima medrese – softama, gostima angažovanim za učenje mukabela, klanjanje teravijah-namaza i sl.) Ove su naknade, što je važno naglasiti, bile namijenjene i za pomoć siromašnima i onima u potrebi. Svi ovi podaci dopunjuju socijalno-ekonomsku sliku Sarajeva u 19. stoljeću. Rad Ayle Efe „Saraybosna'nın dört yılı: masrafların çizdiği 'Saray' resmi” (147-206) posljednji je rad u ovom odjeljku. To je svo-

jevrstan osvrt na rashode Sarajevskog sandžaka u periodu od 1861. do 1865. godine. Kao izvori su korištena četiri deftera rashoda Sarajevskog sandžaka kako bi se, analizom rashoda u perifernom dijelu Carstva, predstavio stvarni kapacitet Države.

Sekcija *Kulturna baština* donosi tri rada. Rad pod naslovom „Kulturna baština Bosne i Hercegovine II: Rukopisi Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku” autorice Madžide Mašić predstavlja dio rukopisa iz kolekcije Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku (207-233). Veći dio rukopisnog fonda ove medrese (478 rukopisa) je 40-ih godina prošlog stoljeća prebačen u Gazi Husrev-begovu biblioteku u Sarajevu, a dio kolekcije od 58 kodeksa je zadržan i vremenom obogaćen, tako da današnja kolekcija broji ukupno 105 rukopisnih kodeksa na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Radom su predstavljena najznačajnija i najčitanija djela ove kolekcije, rijetka djela, te domaći prepisivači i najznačajniji vakifi knjiga. U radu pod naslovom „An‘ām Abdullaha Ibn Salih iz Gornjeg Vakufa: sinergija slike i teksta u pobožnoj praksi” (234-260) Dželila Babović predstavlja rukopis *An‘āma* iz kolekcije Orijentalnog instituta u Sarajevu (R 86) i pristupa mu iz ugla fenomenološkog čitanja molitvenih tekstova, uz analizu slikovnih i geometrijskih elemenata koji imaju važno mjesto u islamskoj pobožnoj praksi. Poseban doprinos ovog rada ogleda se u tome što autorica posmatra molitvenu praksu u svakodnevnom životu vjernika općenito, ali i, s obzirom na prostor na kojem je rukopis nastao, pobožnu praksu u Bosni u 18. stoljeću. Posljednji rad u ovom odjeljku, „Između suvereniteta, državnog nadzora i kultus-autonomije. Islamska zajednica i bosanskohercegovački muslimani u antitezi njemačkog orijentaliste Carla Heinricha Beckera (1876-1933)” autora Rifeta Rustemovića (261-300), predstavlja osvrt na djelo C. H. Beckera, utemeljitelja savremenog germanofonog izučavanja islama, i njegove refleksije o bosanskohercegovačkim muslimanima u kontekstu analize islamske politike evropskih imperijalnih sila.

U drugoj kategoriji radova, naslovljenom *Prilozi*, objavljen je članak Ayşe Ayaz „Mavinin günahı, kötülügü, çirkinliği ve korkunçluğu: 14-15. yüzyıl divan şiirinde mavi gözler” (301-326). Radom se, iz ugla književne imagologije, a kroz analizu brojnih primjera, nastoji proniknuti u razloge izrazito negativne percepcije „plavih očiju” i stereotipe o plavookim ljudima u divanskoj poeziji 14. i 15. stoljeća.

Odjeljak *Ocjene* nudi osvrt Elme Korić na knjigu *Osmanlı belgelerinde Koniçe* H. Yıldırma Ağanoğlua (327-330). U spomenutom osvrtu Korić zapaža niz pogrešaka u vezi sa čitanjem, prepoznavanjem i ubikacijom toponima Foyniçe/Koniçe, što je potom u analizi dovelo do niza pogrešnih zaključaka. Cilj ovog osvrta je, kako i sama autorica naglašava, upozoriti na oprez i potrebu kritičkog preispitivanja postojeće literature.

Odjeljak *Prikazi* (331-372) broji trinaest prikaza značajnih studija iz oblasti koje se predstavljaju ovim časopisom. Prikazi studija su prema slijedećem redoslijedu: Mahmud Derviš, *Sabrana djela* (Esad Duraković), Olga Vladimirovna Sarıgöz, *Praktičeskaja grammatika sovremennogo tureckogo jazyka* (Ekrem Čaušević), Amina Šiljak-Jesenković, *Re/konstrukcija priča o L/ljubavi: fabule i izbor stihova iz mesneviya u prijevodu na bosanski jezik* (Madžida Mašić), Emrah Seljaci, *Poezija Fevzija Mostarca na osmanskom turskom jeziku* (Madžida Mašić), Aladin Husić, *Devširma u Bosni: o regrutaciji Bosanaca u janjičare* (Muamer Hodžić), Elma Korić, *Oblikovanje granica Bosne: Bosna u ahdamama i hududnamama iz 16. i 17. stoljeća* (Aladin Husić), Faruk Taslidža, *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća* (Emina Mostić), Hana Younis, *A Qadi in the Christian Empire* (Amir Džinić), Dijana Pinjuh, Anđelko Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak* (Dino Mujadžević), *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine: zbornik radova sa naučnog skupa „Uloga i značaj Gazi Husrev-bega u historiji Bosne i Hercegovine* (Madžida Mašić), *Zamišljanje žene: o ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* (Edin Omerčić), Dženita Karić, *Bosnian Hajj Literature: Multiple Paths to the Holy* (Amer Maslo), Historijski arhiv Sarajevo, *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa, svezak treći*, obradio Hamza Lavić (Madžida Mašić).

Raznovrsnost tema i bogat sadržaj broja kratko predstavljen ovim prikazom garantiraju da će i ovaj broj časopisa *Prilozi za orijentalnu filologiju* naći mjesta na policama svih pasioniranih istraživača bogate bosanskohercegovačke historije i kulture.

Madžida Mašić